

Nederlandstalig islamitisch maandblad sinds 1948

al-islam

september-oktober 2007

de gouden eeuw

Hazrat Mirza Ghulam Ahmad^a (1835-1908). De Beloofde Messias en Mahdi, Stichter van de Ahmadiyya Moslim Gemeenschap: *God heeft mij gezonden om de band tussen God en de mens te herstellen door ware liefde en oprechtheid in de harten der mensen aan te kweken; de waarheid te vestigen en godsdienstoorlogen teniet te doen.*

Naar aanleiding van Goddelijke openbaring verklaarde Hazrat Ahmad^a in 1892 dat hij de Beloofde Messias en Mahdi was, wiens komst was voorspeld door de heilige Profeet van de Islam, Mohammed^s en wiens komst was voorspeld in de geschriften van andere godsdiensten. Zijn volgelingen geloven dat zoals de komst van Elias^a was vervuld in de persoon van Johannes de Doper^a, de tweede komst van Jezus^a in geestelijke zin was vervuld in de komst van Hazrat Mirza Ghulam Ahmad^a.

Ahmadiyya Moslims zijn geen zogenaamde fundamentalisten of fanatici. Hun regel is 'Er is geen dwang in de godsdienst' (Koran, 2:257). Zij houden zich alleen met het geloof bezig en niet met politiek. Zij willen niemand iets opdringen en streven naar goede contacten met al hun medemensen. Hun motto is 'Liefde voor iedereen, haat voor niemand.'

Zij zijn moslims die, vreemd genoeg, door andere moslims worden onderdrukt en vervolgd, ondanks het feit dat zij precies volgens de leer en voorschriften leven. Zij kunnen worden vergeleken met de vroegere christenen, die in de

Messias geloofden en daarom werden vervolgd. Zij verkeren in dezelfde positie. Zij geloven de Beloofde Messias en worden vervolgd.

Hun geloofspunten zijn: de Eénheid van God. Hij wordt Allah genoemd en is een Levende God, Die ook thans tot de mensen spreekt; de engelen van God; het geloof in de geopenbaarde oorsprong van de heilige Schriften en de waarachtigheid van alle profeten.

Zij geloven dat Jezus^a van de dood aan het kruis werd gered en op hoge leeftijd onder de verloren stammen van Israël in Kasjmir is overleden.

Mohammed^s was de laatste wetgevende profeet voor de gehele mensheid. Hij voorspelde de tweede komst van Jezus^a (een niet-wetgevende profeet) van onder de moslims.

Zij geloven in het hiernamaals, met een tijdelijke hel en een eeuwig paradijs, en in 'taqdir', de 'maat der dingen'; een wet die in de gehele schepping werkzaam is en waardoor elk ding zijn specifieke eigenschappen bezit.

AH-Slaam is het officiële maandblad van de Ahmadiyya Moslim Gemeenschap Nederland. | *Mobarak Moskee*, Oostduinlaan 79 | 2596 JJ Den Haag. | T: 070-3245902 | F: 070-3242881 | e-mail: info@ahmadiyya-islam.nl | voorzitter: Hibatunnoer Verhagen | hoofdmissionaris: Naeem Ahmad Warraich | jaarabbonnementen: binnenland euro 24,- | buitenland euro 28,- | losse nummers: euro 2,50 | giro nr. 95707 | © *AH-Slaam* ISSN: 0021-180X

Het doel van deze maandelijkse publicatie is de lezers inlichten en informeren over religieuze, sociale, economische en politieke vraagstukken gezien vanuit islamitische visie. Meningingen die voorkomen in deze publicatie stemmen niet noodzakelijkerwijze overeen met opvattingen van de Ahmadiyya Moslim Gemeenschap.

Hoofdredacteur: Abdul Hamid van der Velden
Redactie: Tahira Robina Joemmanbaks, Drs. Muhammad Amjad, Abdul Aala, Daud Akmal, Fahiem Ahmad Dieffenthaler, Said Ikhlaq.
Vertalingen: Latief Verhagen
Fotografie: Abdur Rehman Mir
Administratie: Mohammad Anwar
Marketing: Munir Ahmad Tariq
Distributie: Shakil Sirajdin
Vormgeving: Abdul Haq Compier

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

En Wij hebben u (*Mohammed^s*) slechts gezonden als genade voor de werelden.

DE HEILIGE KORAN 21:108

... dat een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken ...

DE UNIE VAN UTRECHT (1579)

Met de Unie van Utrecht werd de Nederlandse Republiek de eerste Europese natie met godsdienstvrijheid.

De grote verworvenheid [van de Nederlandse Republiek] is altijd geweest om geen nieuwsgierige Inquisities in te stellen naar het geloof of de overtuiging van welke vreedzame persoon dan ook, die onder de bescherming van hun wetten is komen te leven, en om geen geweld of onderdrukking toe te staan jegens het geweten van degenen, wiens opvattingen niet resulteerden in uitingen of handelingen die het land schade zouden toebrengen. (...) Het valt amper voor te stellen hoe alle geweld en venijn waarmee religieuze meningsverschillen in andere landen gepaard gaan, hier getemperd en verzacht worden, door de vrijheid die alle inwoners genieten.

—*Sir William Temple* (1673)

Observations upon the United Provinces of the Netherlands
ed. Sir George Clark (Oxford 1972; 103, 106) Sir
William Temple was ambassadeur voor
Engeland in de Nederlandse
Reubliek tijdens de
Gouden Eeuw

- 5 De ingrediënten van godsdienstvrijheid
- 22 De tirannie verdreven: Coornhert en Oranje
- 24 Ottomaanse Sultans helpen een handje
- 29 'Liever Turks dan Paaps': de Watergeuzen en de piratencultuur van de Atlantische Oceaan
- 35 Verkenning: Nederlandse denkers en de Arabische wetenschap
- 42 Literatuurlijst
- i-iv Arabische, Perzische en Turkse woorden in het Nederlands

De artikelen in deze uitgave werden geschreven door Abdul Haq Compier ter gelegenheid van de conferentie 'Vrijheid van geweten' gehouden op de Jalsa Salana, 5 mei 2007, te Nunspeet.

omslag Marokkaanse kooplieden op de Dam in Amsterdam. Geschilderd door Johannes Lingelbach in 1656. (Amsterdams Historisch Museum)

achteromslag In de 17e eeuw ontstond in Nederland een rage voor de uit Turkije geïmporteerde tulp, waarbij handelaren duizenden guldens betaalden voor een enkele bol. Deze tulp werd getekend door Anthony Claesz (1607-1647). Afb: Tulips by Anthony Claesz; Noortman, Maastricht 1987.

In de tekst komen de volgende afkortingen voor:

- s) *salla llâhu alaihi wa-sallam*: 'mogen de vrede en de zegeningen van Allah met hem zijn'
- a) *alaihi s-salâm*: 'vrede zij met hem'
- ra) *radiallâhu anhu/ha*: 'moge Allah welbehagen hebben in hem /haar'
- rh) *rahmatu llahi alaihi/ha*: 'Allah zij hem/haar genadig'
- aba) *ayyadahu llâhu ta 'âla bi-nasrihi l- 'azîz*: 'moge Allah, de Verhevene, hem met Zijn machtige hulp helpen'

Arabische woorden worden zoveel mogelijk weergegeven in de internationale transcriptiecode. Referenties uit de Heilige Koran worden aangegeven door (sura:vers).

Het Tweede Boeck DES ALKORANS.

In den welcken begrepen wert die Wet, die Mahomet den Sarasijnen gegeven heeft.

Het ghebedt der Mahometisten of Turcken, 't welck sy de Moeder des Alkorans noemen.

IN den name des barmhertigen ende goedigen Gods, des Heeren aller dinghen, rechter des toekomstighen oordeels, die daer altoos hoogh geprefen is, wy bidden u, ende op u hebben wy ons vertrouwen, voert ons op den rechten wegh, op dien wegh die ghy u uytverkooren hebt, ende niet den geenen, over welcke ghy vertoornt zijt, namelijk der onghelovighen.

I. CAPITTEL.

Dit Boeck is sonder eenigh bedrog ende valscheit/ ende sonder dwalinghe/ het vertoont de waerheyt aen de gene die Godt: fhebbē/ breezen erde eeren. Die geerne bidden/ geerne Helmoesse geben/ ende de Wet die u ende alle u booz- Daders van Godt upt den Hemel hier beneden is ghegeben gheworden in goeder achtlinge ende berrachtlinge houden.

De hope der toekomstighe tijdt heeft ghemaecht dat dese leere booz waerachtigh beken/ ende recht aenghenomen is gheworden. Daerom wote dese leere volgt/ die sal daer dooz tot h. t. hooghste goet behoert werden; maer wie de selve niet en ghelooft/ die sal daer dooz in die eeuwige schande ende pijn gheraecten. Want of men schoon die selve lieden raden ende

helpen wilde/ soo en konnen sy niet meer tot den ghelobe bekeert werden/ want Godt heeft haer de ooren/ ooghen ende 't hert verstockt. Sy sullen 't is waer God ende syn Wet met den monde wel bekennen/ maer niet de wercken sullen sy hem versaecken/ ende sullen alsoo onwetende in de schade harer zielen gheraecten.

Want sy sullen Solpher ende Peck by haer altoos dypende marteliffatie ende pijn tot eenen loon ontfangen/ betoghe sy knechten der sonden zijn/ hoe wel sy haer meppen daer van te bypen ende losse maecten.

Ende als men haer wil bermanen/ dat sy de goede Wet souden aennemen/ so en setten sy hen daer wel niet openlijck teghen/ maer segghen/ sy willen alleen de rechte Wet behouden. En hierentusschen so quelt haer de Dupbel/ die sy ook in alle booz- ballende gelegentheyt na volgen.

Want

De ingrediënten van godsdienstvrijheid

Abdul Haq Compier

Vierhonderd jaar geleden ontstond Nederland als een nieuw en dynamisch land. De voor Europa unieke vrijheid van godsdienst waarvoor de Prins van Oranje had gestreden, zorgde voor een bloei in economie en wetenschap die wordt aangeduid met de Nederlandse Gouden Eeuw. Hieronder en verder in dit nummer van AI-Islam wordt de cruciale rol van de Islam beschreven in het mogelijk maken van godsdienstvrijheid en de opbloei van economie en wetenschap in de 17^e eeuwse Nederlandse Republiek.

Godsdienstvrijheid: een vreemd idee

Twee jaar geleden hield ik op deze bijeenkomst een toespraak over de overeenkomsten tussen de Nederlanders en de moslims in hun strijd om godsdienstvrijheid.¹ Hierna ben ik de geschiedenis van het idee godsdienstvrijheid meer gaan bestuderen, en het bijzondere bewustzijn dat erbij hoort. Vanuit islamitisch gezichtspunt was het idee van godsdienstvrijheid goed te begrijpen; de Islam beschouwt alle eerdere godsdiensten, ja zelfs de menselijke natuur op zich, als door God gezonden en als een weg tot het heil.² Zelfs in de moeilijker situatie, dat er een nieuwe religie zou gaan concurreren binnen een islamitische gemeenschap, gebiedt de Koran nog altijd heel duidelijk 'er is geen dwang in godsdienst'.³ Dit had vanaf de zevende eeuw al een multireligieuze samenleving tot gevolg.

Voor het Christendom lag dat heel anders; duizend jaar na de komst van de

Islam werden in Europa nog steeds ketters verbrand onder het motto 'één rijk, één godsdienst'. Hendrik Bonger beschrijft in de inleiding van zijn boek 'De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volkertsz Coornhert', het christelijke bewustzijn van de middeleeuwen:

[Er] ontstaat het denkbeeld, dat buiten de kerk geen heil is te vinden. (...) Het zieleheil is afhankelijk van het ware geloof en van het lid zijn van de kerk, die hoedster van de waarheid is. (...) Ketteren worden als satanskinderen, als moordenaars van zielen gezien. De kerk moet zich van hen ontdoen, anders zal de collectiviteit door God aansprakelijk worden gesteld. Een sleuteltekst uit het N.T. in verband met deze materie is de parabel van het onkruid uit Matth 13.⁴

Bonger laat zien hoezeer het bewustzijn in de 16^e eeuw nog essentiële elementen miste om het recht op gewetensvrijheid te kunnen begrijpen:

Eerste hoofdstukken uit een 17^e eeuwse vertaling van de Koran, mogelijk door Jan Hendricksz Glazemaker, die bekend werd om zijn vertalingen van Descartes en Spinoza. Het was dan ook waarschijnlijk deze Koran die Spinoza bij zijn overlijden naast zijn bed had liggen.

Hoe uniek werd het beleid van de Nederlandse Republiek, en hoe te meer dringt zich een verband op met de islamitische wereld, waar dankzij de Koran al 1000 jaar in godsdienstvrijheid werd geleefd.

Dat een mens vrij moet zijn in gewetensbeslissingen is, vooral sinds de 18^e eeuw, zo vanzelfsprekend geworden bij de meerderheid der mensen, dat men zich moeilijk kan voorstellen dat de grote strijd om de verdraagzaamheid in de 16^e eeuw veelal zonder dit argument is gevoerd. (...) Er wordt bij de meeste theologen een scheiding gemaakt tussen valse en ware gewetens; door de ware spreekt God, de valse wenden zich van God af. Een beroep op het geweten van de ketter wordt niet aanvaard omdat hij een vals geweten heeft'.⁵

Dit geldt voor de beruchte katholieke kerk, maar ook de Calvinisten en Lutheranen veroordeelden op deze gronden kettters tot de brandstapel.

Om dit punt nog verder te illustreren: voordat de Nederlandse Republiek het recht op godsdienstvrijheid gaf, was het hoogste wat op dit punt bereikt was, de godsdienstvrede van Augsburg uit 1555. Om de strijd tussen de godsdiensten te stoppen, bedacht men de volgende oplossing: Wie koning werd van een gebied, legde zijn religie op aan het volk. Wie de religie van de koning niet wilde aannemen, had het recht te verhuizen naar een ander land. Dit was een volkomen politieke oplossing waar geen enkele hervorming van het bewustzijn aan te pas was gekomen; eigenlijk een belediging van het begrip godsdienstvrijheid.⁶

Hoe uniek werd hierdoor het beleid van de Nederlandse Republiek, en hoe te meer dringt zich een verband op tussen de Republiek en de islamitische wereld, waar dankzij de Koran al 1000 jaar in godsdienstvrijheid werd geleefd.

Godsdienstvrijheid is ook uniek om spirituele redenen. Waarden zijn gekoppeld aan een bewustzijn van Gods eigenschappen. Verdraagzaam, Vergevensgezind. Alleen Hij is Meester van de Dag des Oordeels. Alleen Hij oordeelt, alleen Hij leidt, alleen Hij weet wat er in de harten is. Wanneer we de kettervervolgingen tot ons laten doordringen, doet het zich voorkomen, dat er in Europa simpelweg een spiritueel bewustzijn miste dat alleen een profeet kon brengen. De openbaring van de Koran leek ongemerkt, als een soort beekje Europa te zijn binnengesijpeld, om daar het recht op godsdienstvrijheid begrijpelijk te maken. En de vraag rees hoe dit bewustzijn dan in Nederland was terechtgekomen, aangezien Nederland het eerste Europese land was dat godsdienstvrijheid vestigde.

De Renaissance en de Islam

Vaak wordt een beeld van Europa gecreëerd alsof het zichzelf omstreeks 1500, door herontdekking van Griekse en Romeinse teksten, uit de duistere middeleeuwen naar het licht van de Renaissance heeft getrokken. Recente studies wijzen steeds meer uit dat dit een ideologisch construct is dat ontstond onder druk van Europees religieus en cultureel fundamentalisme. De Europese Renaissance was geen plotseling gebeuren, maar vormde een continuüm met de islamitische beschaving die aan haar grenzen bloeide. Vanaf de 11^e eeuw ontleende Europa uit haar contacten met deze beschaving o.a. de concepten van universiteiten en ziekenhuizen, filosofie, filologie,

Portret van Aristoteles met bijschrift in Grieks, Latijn, Arabisch en Hebreeuws, door de Deen Melchior Lorck uit 1561. Een typisch werk voor de humanisten, die naar het Arabische voorbeeld geïnteresseerd waren in filosofie en literatuurwetenschap naar klassieke, literaire talen. (Afb: Sievernich, *Europa und der Orient*, Bertelsmann 1989).

‘Professor’, ‘doctor’ en *insaniyyat*

De islamitische oorsprong van het humanisme

De beweging van de humanisten was de belangrijkste kracht achter de Europese Renaissance en heeft zijn naam verbonden aan veel Nederlandse denkers. De oorsprong van deze beweging is lang onbekend geweest. Professor George Makdisi¹ heeft aangetoond dat de humanistische beweging een Europese variant was van de intellectuele cultuur van de islamitische wereld, de zogenaamde *adab*: ‘ontwikkeling, eruditie’.

De humanistische beweging ontstond in Sicilië (Italië) en Toledo (Spanje), toen deze in 1060 en 1085 in Christelijke handen vielen. De christelijke koningen namen de *adab*-cultuur over aan hun hof, waarna deze zich verspreidde over Europa.

Het eerste aspect van *adab* was het onderwijssysteem. Dit was ontstaan in de Shafi'i en Hanbali rechtsscholen. Aan zgn. *jamia's* werden juristen opgeleid in het zelfstandig interpreteren van de islamitische leer, de *fiqh*. Iemand was dan rechtsgeleerde, *fâqih*. Zij kregen een schriftelijke bevoegdheid antwoord (*fatwa*) te geven op vragen van moslims over de Islam; deze bevoegdheid heette *mufti*. Daarnaast was hij bevoegd les te geven; in deze betekenis was hij een *mudarris*. In het Europese onderwijssysteem werd *jamia* letterlijk vertaald als *universiteit*, *fâqih* werd *magister*, *mufti professor* en *mudarris* werd *doctor*.

De Arabische naam voor het diploma, *idjâzat at-tadrîs* werd letterlijk vertaald als ‘licentia docendi’.

Het tweede aspect van *adab* was een sterke filologische wetenschap. Als gevolg van de vele talen die door

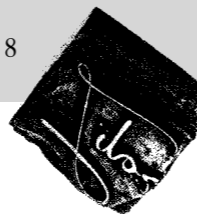
moslims werden gesproken, dreigden de betekenissen van woorden in Koran en hadith vergeten te raken. Daarom werd groot onderzoek gedaan naar oorspronkelijke betekenissen van Arabische woorden en uitdrukkingen. Sommige onderzoekers reisden honderden kilometers voor de betekenis van een enkel woord. Deze wetenschappelijke benadering en de literaire cultuur die ontstond, maakte grote indruk op christenen.

Aanvankelijk leerden veel christenen dit Arabisch, maar na verloop van tijd begon men toch te zoeken naar een equivalent dat zij beter in overeenstemming konden brengen met de Bijbel. Zo ontstond de voorliefde van de humanisten voor de klassieke Latijnse en Griekse teksten, en hun pogingen de Bijbel even wetenschappelijk te onderbouwen als de moslims deden met Koran en hadith.

Nog een aspect van de islamitische *adab* was filosofie. Het woord ‘humanist’ werd in de 15e eeuw voor het eerst gebruikt in verband met de term ‘studia humanitatis’. Dit kan een letterlijke vertaling zijn geweest van ‘*ulûm al-insâniyya*. Deze laatste term werd door de 9e eeuwse filosoof Al-Kindi gebruikt om de studie van de Griekse klassieken (*‘ulûm al-awâ‘il*) te onderscheiden van de ‘*ulûm al-‘arab*, de Arabische studies. Al-Kindi wilde daarmee aangeven dat filosofie behoort tot alle mensen.²

REFERENTIES (zie literatuurlijst):

1. Makdisi 1989
2. Kraemer 1986; p. 8

de wiskunde en ons huidige getallenstelsel, geneeskunde, chemie, farmacologie, aardrijkskunde, ideeën met betrekking tot het heliocentrisch wereldbeeld, astronomie en sterrennavigatie, zeekaarten, bouwstijlen, poëzie, papierindustrie, boekdrukkunst,⁷ financiële en juridische systemen, buskruit, nieuwe gewassen en landbouwtechnieken, zoals de windmolen.⁸ De Islam had ook in religieus opzicht invloed. Theologisch bijvoorbeeld in Thomas van Aquino, maar ook mystiek in kerkhervormers zoals Raimundus Lullus, Ignatius van Loyola, Franciscus van Assisi, Meister Eckhart, Theresa van Avila, Johannes van het Kruis en anderen.⁹ De verlichting van de Europese Renaissance was het licht van de Islam. In deze context wordt het waarschijnlijker dat ook de waarde van godsdienstvrijheid thuis hoort in de genoemde reeks invloeden.

Doodlopende wegen

Ik acht het belangrijk het hoofdstuk over de weg die het idee van godsdienstvrijheid naar Europa nam, te beginnen met de wegen die zij niet heeft afgelegd. We moeten bijvoorbeeld helaas constateren dat de Calvinisten en Lutheranen, hoewel zij zelf het leed van de kettervervolgingen hadden ondergaan, het idee van tolerantie niet ontwikkelden, en er zelfs niet voor open leken te staan.¹⁰ Zowel Luther als Calvijn hebben mensen ter dood laten brengen om theologische geschillen. Een tweede veronderstelling over het ontstaan van godsdienstvrijheid, die tegenwoordig veel wordt aangehangen, is secularisatie. Dit zou kunnen gelden voor

Een oplossing lijkt achteraf veel eenvoudiger dan voordat zij was bedacht. Voor de oplossing van de godsdienststrijd moest geheel buiten de bestaande kaders worden gekeken.

elementen binnen de Franse Revolutie 200 jaar later, maar ten tijde van het ontstaan van de Republiek was hier geen sprake van. Integendeel was het nieuwe religieuze enthousiasme van de Reformatie juist de oorzaak van de verdeeldheid binnen de christelijke wereld. Als derde mogelijkheid wordt ook wel genoemd eenvoudig politiek pragmatisme. Om geen kostbare energie te verspillen in binnenlandse ruzies, zouden slimme vorsten zoals Willem van Oranje godsdienstvrijheid hebben ingesteld.¹¹ Ik zou kunnen meegaan met dit argument, ware het niet dat een oplossing achteraf veel eenvoudiger lijkt dan voordat zij was bedacht. We hebben gezien welke horden er moesten worden genomen voordat gewetensvrijheid acceptabel zou zijn; voor de politieke en ideologische oplossing van de godsdienststrijd, moest geheel buiten de bestaande kaders worden gedacht. En al zou iemand als Willem van Oranje zo visionair zijn geweest, dat hij deze oplossing zonder voorbeeld had kunnen bedenken, dan had hij nog de argumenten en woorden nodig die dit beleid ideologisch acceptabel zouden maken voor zichzelf en zijn onderhandelingspartners.¹² Voor de ideologische ontwikkeling van de godsdienstvrijheid maakte de pragmatiek van de situatie dus niet veel uit, behalve dat zij deze ontwikkeling noodzakelijker maakte. Binnen Europa bestonden echter noch de ideeën, noch het educatieve systeem dat deze ontwikkeling kon voeden.

De Spaanse humanist Benito Arias Montano uitte zijn respect voor de Arabische geleerdheid door ‘al-tilmidh’ achter zijn naam te stempelen: ‘leerling’. (Hamilton 2001)

PROLOGVS SANCTI HIERONYMI
IN EVANGELIVM SECVNDVM
LVCAM.

LUCAS Syrus natione Antiochenfis, arte medicus, discipulus Apostolorum, postea Paulum secutus vsque ad consummationem eius, seruiens Domino sine crimine: nam neque vxorem vnquam habens, neque filios; septuaginta & quatuor annorum obiit in Bithynia, plenus Spiritu sancto. Qui cum iam scripta essent Euangelia, per Matthaeum quidem in Iudaea, per Marcum autem in Italia; sancto instigante Spiritu in Achaia partibus hoc scripsit Euangeliu, significans etia ipse in principio ante suu alia esse descripta. Cui extra ea quae ordo Euangelicæ dispositionis exposcit; ea maxime necessitas laboris fuit, vt primu Græcis fidelibus omni prophetatione venturi in carnem Dei Christi manifestata humanitate, ne Iudaicis fabulis attenti in solo Legis desiderio teneretur: vel, ne hæreticis fabulis, & stultis sollicitationibus seducti exciderent à veritate, elaboraret. Dehinc vt in prin-

בשם כבוד ואלהין ישוע משיחא חתמינן אונגליון קדישא סבנתא
דלוקוס סבנתא דטלל וקבר יונאית באלבסגדריא רבנא
קרתא דספרא דמקרה דוקרתא: קפלאין
מטל דקנאית אבוד דקתובין דשעיקא דספרא אילין דקתו קפסינן כותין
איך סוס דאליסלין קרן כותין עמא עמא

IN NOMINE DOMINI
DEIQVE NOSTRI IESCHVA
Meschicho, sigillamus Euangelium factu-
sanctum nuntium Lucae Evangelista, quod
locutus est, & annuntiavit Ionice in Ale-
xandria magna.

Quoniam plurimi voluerunt scribe-
re narrationes earum actionum, in
quibus nos contenti acquievimus,
Prout tradiderunt nobis ij, qui à princi-
pio spectatores ac ministri fuerunt ipsius ser-
monis: Visum est etiam mihi quippe qui
fuerim impense proximus illis omnibus, or-
dine suo cuncta ad te scribere, victoriosissime
Theophile. Ut recognoscas veritatem eoru
sermonu quibus eruditus fuisti. CAP. I.
Vt in diebus Heroudis regis Iubou-
dae Sacerdos quidam nomine Zec-
cario ex ministerio domus Abia:
uxor autem eius ex filabus Abaroun, cuius
nomen erat Elishebaa. Erant autē ambo
iusti coram Deo, & ambulantes in omnibus
mādatu eius, & in iustitia Domini inculpate.

Het ideaal van *insâniyyat* (mens-zijn) bij de islamitische humanisten bestond uit het vervolmaken van het individu door middel van intellectuele en spirituele ontwikkeling.

De Islam en de komst van *studia* en mystiek
De weg die de gewetensvrijheid in Europa heeft afgelegd, kan vooral worden getraceerd langs mensen die worden ingedeeld in de categorie 'humanisten'.¹³ Deze humanisten waren anders dan de mensen die heden ten dage zeggen 'ik ben niet religieus, maar een humanist'. De humanisten van de Renaissance waren hervormers binnen het Christendom, die het geloof juist zeer serieus namen. Hierom gebruik ik niet de term 'humanisme', dat als naam is gaan gelden voor atheïstische ideologieën van de 19^e eeuw. De humanisten zagen de oplossing van de problemen in de kerk niet in hervormingsgroeperingen zoals de Calvinisten en Lutheranen. Zij beschouwden zichzelf meestal nog als katholiek, maar namen binnen de kerk een zeer individualistische positie in.¹⁴ Kenmerkend voor de humanisten was hun nadruk op individualiteit, studie, welsprekendheid, en onderzoek naar klassieke literatuur en de Bijbel.
Uit verschillende studies van de laatste 20 jaar blijkt dat de humanisten van de Renaissance een directe kopie waren van de islamitische 'adâb'-cultuur. 'Adâb' staat voor ontwikkeling, onderwijs en karaktervorming. De islamitische 'adâb'-cultuur was 'humanistisch' in alle bovengenoemde aspecten.¹⁵ Een indrukwekkend onderzoek van George Makdisi laat zien hoe het programma van de Arabische humanisten zijn intrede in Europa deed in de tweede helft van de 11^e eeuw, wanneer de Noormannen

bezit nemen van Sicilië (1060) en de islamitische studiecentra van het Spaanse Toledo in christelijke handen vallen (1085). De christelijke koningen waren gefascineerd door de Arabische cultuur en namen deze aan hun hof geheel over. Naar het voorbeeld van de islamitische *Jamia's* vestigden de Noormannen de eerste Europese universiteiten in Italië.¹⁶

Naast de komst van de islamitische *studia*, is de invloed van de islamitische spiritualiteit van belang geweest. Islamitische mystici leerde christenen een nauwe band met God aan te gaan, en deze uit te drukken in poëzie. In Spanje zorgden directe en literaire contacten met islamitische mystici voor vernieuwend geestelijk leven bij hervormers als Raimundus Lullus, Ignatius van Loyola, Theresa van Avila en Johannes van het Kruis. Op Sicilië instrueerde Franciscus van Assisi zijn broederschappen naar het voorbeeld van de islamitische mystiek. Verderop in Europa werden de geschriften van de invloedrijke Spaanse mysticus Muhyuddin ibn Arabi (1160-1240) de inspiratie voor de mystiek van Meister Eckhardt.¹⁷

De invloeden van de islamitische 'studia' en mystiek in Europa zien we vaak benoemd onder dezelfde noemer 'humanisme'.¹⁸ We zullen ze hieronder terugvinden in de specifieke ideeën die de ontwikkeling van godsdienstvrijheid in Europa mogelijk zouden maken.

Persoonlijke ontwikkeling
Het ideaal van *insâniyyat* (mens-zijn) bij de islamitische humanisten bestond uit het vervolmaken van het individu door middel van intellectuele en spirituele ontwikkeling.

Links: Veel humanisten, waaronder bijvoorbeeld Erasmus, wilden de Bijbel een filologische onderbouwing geven zoals de moslims hadden gedaan met Koran en hadith. Dit resulteerde in 'polyglot' (meertalige) Bijbels, waarin Arabische, Aramese en Syrische vertalingen werden opgenomen. Deze Bijbel uit Antwerpen (1569) heeft een Syrische vertaling. Opvallend is ook de islamitische aanhef 'Bismillah' in Latijn: 'In Nomine Domini'. (Afbeelding: Hamilton 2001)

Het ideaal wordt een eenheidsreligie van de wijste mensen van alle tijden, die in wezen één gemeenschappelijk religieus bezit hebben.

Mystici leerden hoe de mens als individu verlossing moest vinden door spirituele volmaaktheid te bereiken.¹⁹ Het gebod van de Koran om na te denken, de schepping te bestuderen²⁰ en de instructie van de profeet Mohammed⁵ om 'kennis te vergaren tot aan het graf', 'al moet u ervoor naar China'²¹ maakten onderdeel uit van deze geestelijke ontwikkeling.²²

In de Europese humanisten zien wij dit ideaal terugkomen. Alle uitingsvormen die de moslims eraan gaven werden hierbij overgenomen, zoals mystiek, filosofie, geneeskunde, reizen, wetenschap en poëzie. Dit individualisme kon in strijd geraken met het kerkelijk dogma, waarin verlossing juist gelegen was in acceptatie van het kerkelijk instituut als enige waarheid. Dit kan worden geïllustreerd met de excommunicatie van de keizer Frederik II (1194-1250), één van de Noormannen van Sicilië. Als keizer van het Heilig Romaanse Rijk had Frederik II een Arabisch sprekend hof, waar hij graag met Arabische wetenschappers debatteerde over uitdagende theorieën en meningen. Wegens zijn hoge ontwikkeling en intelligentie werd hij wel 'Stupor Mundi' genoemd: het Wereldwonder. Paus Gregorius IX noemde Frederik echter de 'Antichrist' en beschuldigde hem ervan, 'de muren van het katholieke geloof te willen slechten met de zielevernietigende strijdmiddelen van de Ismaëlieten'.²³ Deze strijdmiddelen waren de islamitische ideeën en praktijken van Frederik II.

Hierin zit paradoxaal genoeg de eerste bijdrage die de Islam geleverd heeft aan het ontstaan van godsdienstvrijheid in Europa: het creëren van het probleem. Door de

nadruk te leggen op individuele ontwikkeling, zelfstudie, en publicatie van literatuur, ontstonden na verloop van tijd over heel Europa verschillende meningen die openlijk werden verkondigd en de eenheid van het katholieke rijk bedreigden. De kerk reageerde hierop met kettervervolgingen.

De 'eenheidsreligie'

Even geleidelijk als het probleem ontstond, ontwikkelde zich onder de humanisten ook de oplossingen, vanuit hetzelfde contact met de Islam. Bonger schrijft:

Het feit dat het christelijk geloof, niet meer door kruistochten maar in vrede op grensgebieden geconfronteerd werd met een ander monotheïstisch, profetisch verkondigd openbaringsgeloof, de Islam, is voor de verdraagzaamheid belangrijk geweest. Beide geloofsrichtingen zijn overtuigd van eigen waarheid. Wie heeft de waarheid? Door het ernstige contact, op Sicilië, in Spanje, werd het voor velen onmogelijk de Islam, zoals voordien gebeurde, louter als een 'superstitio' of een 'idolatria' te zien. Een zekere scepsis treedt op in de gedachten van enkele rationalistisch aangelegde geleerden, en misschien op deze basis begint de richting die men ... het universele theïsme noemt. Volgens de denkers in deze stroming manifesteert God zich in verschillende religies, in verschillende fasen. De wijzen waarop God vereerd wordt zijn verschillend en zijn dan ook bijkomstig. Het ideaal wordt een eenheidsreligie van de wijste mensen van alle tijden, die in wezen één gemeenschappelijk religieus bezit hebben. Uit een aantal godsdiensten wordt een eenheidsreligie geabstraheerd en de alleengeldigheid der confessies wordt opgeheven of althans gerelativeerd. Een hogere, maar geconstrueerde, eenheid komt in de aandachtskring van een kleine groep rationalisten. Ook de denkers van de

Portret van Guillaume Postel als wiskundige met symbolen uit de islamitische wetenschap: globe en passer. (Hamilton 2001)

Florentijnse platonische academie richtten hun aandacht op deze eenheidsreligie. De exclusiviteit van het eigen geloof gaat op in een wereldomvattende religie.²⁴

Ik wil hier op een belangrijk punt verschillen met de analyse van Bonger. In zijn visie vindt de cruciale omslag in het idee van exclusiviteit van de kerk, naar het idee van meerdere wegen naar God, 'misschien' plaats als gevolg van een zekere verwarring. Bonger schrijft echter in 1954 en kan bepaalde informatie over de Islam hebben gemist. Het idee dat 'God zich in verschillende religies manifesteert', en dat 'de wijzen waarop God vereerd wordt bijkomstig zijn', is namelijk de leer van de Islam zelf, letterlijk terug te vinden in de Koran.²⁵ Deze leerstelling werd door de mystici van de Islam zeer uitdrukkelijk naar voren gebracht. Zo schrijft de beroemde mysticus Jalaluddin Rumi (1207-1273):

Christen, Jood, Moslim, Sjamaan, Zoroastriër, steen, grond, berg, rivier – elk heeft zijn geheime weg naar het Mysterie, en niemand kan hen beoordelen.²⁶

Deze visie was volledig geworteld in de islamitische cultuur en heeft de Europese humanisten via de *adâb*-cultuur en mystiek zeker bereikt. Het is daarom juist om te zeggen dat bepaalde christenen het idee van het universele theïsme van de Islam hadden overgenomen. Tot deze christenen worden gerekend degenen die als 'humanisten' de basis hebben gelegd voor de ontwikkeling van godsdienstvrijheid, door te erkennen dat er meerdere wegen naar God zijn, en dat het heil niet gelegen is in de vorm van het geloof. De denkers binnen deze stroming maken indruk door hun openheid, hun eigenzinnigheid, hun gevoel voor humor en hun moedigheid tegenover de kerk, waarin zij desalniettemin door hun grote geleerdheid hoog aanzien genoten.

Waarschijnlijk de eerste van hen was *Raimundus Lullus* (Spanje, 1235-1315). Hij was filosoof, dichter en theoloog en wordt als de eerste belangrijke Catalaanse schrijver beschouwd. Zijn intentie was christelijk misIEWerk te verrichten onder moslims,²⁷ maar hij kwam van zijn reizen terug met zijn handen vol aan wat hij van de islamitische

wereld had teruggebracht. Hij overtuigde de kerk om universiteiten op te richten in Parijs, Oxford, Bologna en Salamanca, waar de Arabische taal werd onderwezen, alsmede de geschiedenis, theologie en filosofie van de Islam. Zijn werken en praktijk vertonen een dialoog van Christendom, Jodendom en Islam.²⁸ Hij noemde islamitische mystici als bronnen van zijn meesterwerk 'Boek der Geliefden' en nam daarin de lichtallegorie over van de mysticus Ibn Arabi.²⁹

Ook *Johannes van Segovia* (Spanje, d. 1458) werkte aan een dialoog tussen christenen, joden en moslims en nam hiervoor het idee van het universele theïsme over van de Islam. Hij was tevens één van de eerste christenen die de Koran vertaalden.

Beide bovengenoemden inspireerden vervolgens *Nicolaas van Cusa* (Keulen, 1401-1464). Hij was kardinaal, filosoof, theoloog, wiskundige, historicus en diplomaat. Volgens Bonger wordt deze stroming bij Nicolaas van Cusa helemaal uitgewerkt. De volgende anekdote is typerend: Paus Pius II vroeg Nicolaas iets te schrijven om zijn plannen voor een kruistocht te ondersteunen. Als antwoord schreef Nicolaas in het werk 'Cribratio Alcorani' ('De Koran Ontvangen'), dat wanneer de Koran diep en met de juiste intenties wordt gelezen, hij in overeenstemming is met de leer van het Nieuwe Testament. In een ander werk 'Docta Ignorantia' ('De geleerdheid der onschuld') suggereert hij dat het kennen van de waarheid onafhankelijk is van het kerkelijk instituut.³⁰ Naar dit laatste werk is deze stroming uiteindelijk vernoemd.

Dichtbij huis kan nog worden genoemd *Guillome Postel* (Antwerpen, d. 1581). Volgens Alastair Hamilton 'één van de grootste geleerden van zijn tijd'.³¹ Hij studeerde Arabisch en wiskunde, onderzocht verschillende godsdiensten en verzamelde oosterse geschriften in Parijs, Venetië en Istanbul. Hij doceerde vervolgens Arabisch tot aan zijn dood in Wenen en Parijs, bv. aan de Nederlandse humanisten Andreas Masius, Franciscus Raphelengus en Joseph

Justus Scaliger. Postel was zeer onder de indruk van de vroomheid en betrouwbaarheid van de Turken. Ook hij was van mening dat er gemeenschappelijke kenmerken zijn die alle godsdiensten met elkaar verbinden. Hij werd twee maal opgesloten omdat hij verkondigde de kerk te willen hervormen.³²

De stroming die werd begonnen door Raimundus Lullus in de 13^e eeuw kon zelfs in de 18^e eeuw nog mensen inspireren als de Duitse schrijver *Gotthold Ephraim Lessing* (1721-1781), die Duitsland adviseerde alle boeken te beginnen met het islamitische gebed 'In Naam van God'³³, waaraan zelfs gehoor werd gegeven door de bekende filosoof Immanuel Kant.³⁴

Het autonome geweten

Aan het begin van dit artikel schreef ik al, dat in de christelijke opvatting, een dwalend geweten van satan moest zijn en als onkruid verwijderd diende te worden. Onder invloed van mystieke stromingen ontwikkelde zich echter het idee, dat het geweten autonoom dient te zijn, en daarin ook het recht heeft om te dwalen.³⁵ Bonger legt uit:

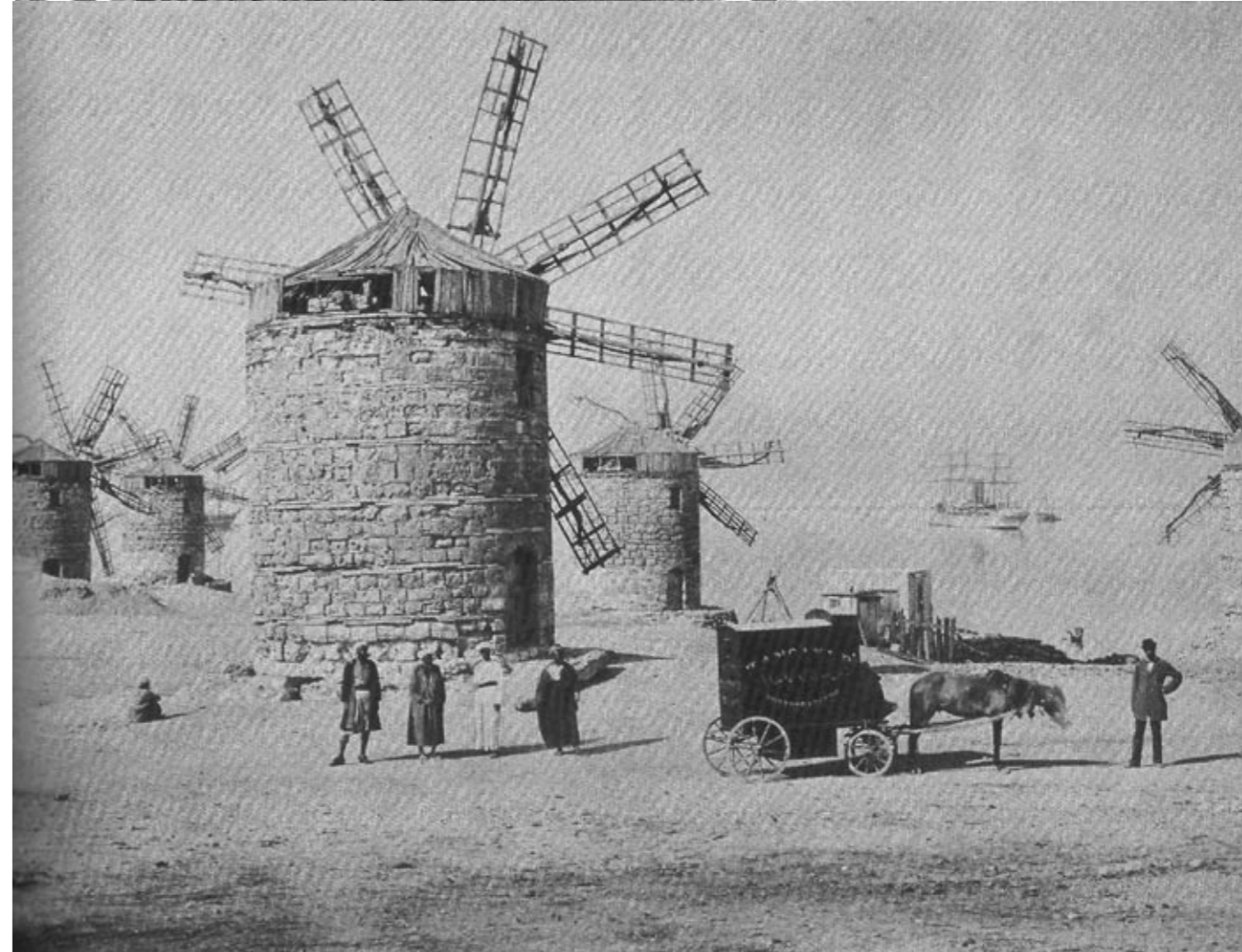
Het criterium voor het ware geloof [bij de mystici] ligt in de eigen religieuze ervaring, waarin God zich openbaart. (...) Dit brengt met zich mee het recht op de dwaling.³⁶

Bonger laat zien hoe het recht op dwaling essentieel werd als argument tegen de kettervervolgingen.³⁷

Wat betreft deze mystieke beleving van het geloof, blijkt ook het contact met de Islam essentieel te zijn geweest. Bij nadere bestudering van de mystieke invloeden in het Christendom, zien we dat deze tot stand kwamen uit contacten met de Islam. Van de Islam leerden christenen een nauwe band met God aan te gaan, en deze met mystieke poëzie tot uiting te brengen. Voorbeelden zijn, zoals eerder genoemd: Theresa van Avila, Johannes van het Kruis, Ignatius van Loyola, Franciscus van Assisi en Meister

Water- en windmolens kwamen in de 12e eeuw naar Europa vanuit het islamitische Spanje. De windmolen was een Perzische uitvinding, die in de 7e eeuw bij moslims bekendheid kreeg toen een Pers er één bouwde voor de kalief Umar ibn Khattâb (ra). Sindsdien raakten de molens over de hele islamitische wereld in gebruik als krachtbron voor bijvoorbeeld het bevoeien van akkers. (Forbes R.J. 'Studies in Ancient technology' E.J Brill Leiden 1965, vol II, p. 112-114). Links een 'noria' (van *na'ura*) in Syrië. Onder oude windmolens in Egypte, gefotografeerd door C. en G. Zangaki ca. 1880 (Afb: Schaeps J, Oostersche Weelde, Leiden 2005). De Perzische windmolens hadden een verticale as. Onderzoek is nodig naar de vraag of de horizontale as van windmolens al in de islamitische wereld was bedacht of niet.

Eckhart.³⁸ Deze belangrijke namen laten zien hoe onontbeerlijk de Islam is geweest voor de christelijke mystiek, en daarmee voor de ontwikkeling van het idee van het autonome geweten in Europa.

Bonger meent dat het recht op dwaling direct voortkomt uit de mystieke veronderstelling, dat de Heilige Geest in het geweten spreekt.³⁹ Deze veronderstelling zou echter niets veranderen aan de kerkelijke visie, dat een vals geweten, dat naar deze Heilige Geest niet luistert, onkruid is. Voor een werkelijke ideologische verandering kan alleen de tolerantie van individuele mystici niet krachtig genoeg zijn geweest. Mijsns inziens moet de oorsprong van het autonome geweten dan ook worden gezocht in de directe invloed van de Islam. In de Koran wordt het recht op dwaling gegeven omdat de verantwoordelijkheid van de mens samenhangt met de mogelijkheid vrij te kunnen kiezen tussen goed en kwaad (33:73). Alleen God is de 'Meester van de Dag des Oordeels' (1:4). De moslims erkenden de autonomie van het geweten door instructies in de Koran hierover, zoals 'Wie de leiding volgt, volgt haar ten eigen bate. En zeg tegen hem die dwaalt: Ik ben slechts een waarschuwer' (27:93). Een belangrijk verschil met het christelijk bewustzijn over goed en kwaad is bovendien dat de Koran aan Satan geen macht toekent, behalve met Gods toestemming (34:22, 17:62-64), zodat een dwalend geweten niet zozeer 'des Satans' is, maar vooral een resultaat is van Gods wil: 'Hij leidt wie Hij wil en Hij laat dwalen wie Hij wil' (18:18).

De multireligieuze samenleving

Tenslotte moet een laatste invloed worden besproken van de Islam op het idee van godsdienstvrijheid bij de humanisten, en wel in het denken over staatsinrichting: hoe krijgt het idee van een autonoom geweten vorm in een samenleving? Een belangrijk werk in dit opzicht is Thomas More's *Utopia* uit 1516. Thomas More gebruikt de beschrijving van een fictief eiland om te schetsen

wat hij beschouwt als een ideale staat. Over religie schrijft More het volgende:

Er zijn verschillende religies op het eiland, zelfs in elke afzonderlijke stad. (...) Sommigen aanbidden een mens uit een vergane tijd, die uitblonk in deugd of succes; zij beschouwen hem niet alleen als een god, maar zelfs als de Allerhoogste. De meeste Utopiërs, en onder hen ook de meest wijze, geloven daar echter niets van: zij geloven in een enkele macht, onkenbaar, eeuwig, oneindig, onbeschrijflijk, verheven boven het menselijk verstand en aanwezig door het gehele universum; niet fysiek, maar als invloed. (...) [De koning] beval dat iedereen de religie van zijn eigen keuze mag aanhangen.⁴⁰

De gelijkenis met de islamitische wereld van destijds is treffend. De monotheïstische moslim-meerderheid van bijvoorbeeld Spanje en het Ottomaanse Rijk, liet minderheden vrij in de uitoefening van hun godsdienst, en had daarin een bepaald overwicht wegens de rationaliteit van het islamitische geloof. Volgens Tom Gage, professor emeritus in de Engelse literatuur aan de Humboldt Universiteit (Ca, VS), schreef More naar wat hij via reizigers te weten was gekomen over de islamitische wereld. Gage schrijft zelfs: 'Thomas More heeft duidelijk een islamitische staat voor zich gehad als zijn Utopia'.⁴¹

Ook andere passages suggereren een verband met de islamitische wereld. Zo wordt over de Utopiërs gezegd, 'dat zij deugd definiëren als leven volgens de natuur, en dat God ons voor dit doel heeft geschapen'.⁴² Terwijl de Islam zich erop laat voorstaan, de religie te zijn 'van de natuur, waarmee God de mens geschapen heeft'.⁴³ Een derde passage springt in het oog, waar wordt verhaald van een incident, waarin een Utopiër zich bekeert tot het christendom, maar dit vervolgens begint te prediken 'met meer enthousiasme dan discretie', op een wijze die zeer beledigend is voor andere godsdiensten. Na herhaaldelijke waarschuwingen werd hij gearresteerd en veroordeeld, niet wegens zijn bekering, maar wegens het verstoren van de

Illustratie uit de 1516 editie van Thomas More's *Utopia*.

'Thomas More heeft duidelijk een islamitische staat voor zich gehad als zijn Utopia' — Tom Gage

openbare orde; 'Want het behoort tot hun oudste gebruiken, dat niemand, om zijn religie op zich, mag worden vervolgd'.⁴⁴ Dit verhaal doet sterk denken aan de christen die openlijk de profeet Mohammed^s begon te beledigen in het islamitische Spanje. Ook hij wilde niet luisteren naar herhaaldelijke waarschuwingen en werd uiteindelijk toch veroordeeld. Niet omdat hij christen was, maar om zijn provocerende gedrag.⁴⁵ Mogelijk had More ook dit verhaal gehoord via de verhalen die Engeland bereikten via reizigers in de islamitische wereld.⁴⁶

Samenvattend: de ingrediënten van godsdienstvrijheid

De ontwikkeling van godsdienstvrijheid in Europa is beïnvloed door twee factoren vanuit de Islam: de 'studia' en de mystiek. Door de duidelijke invloed van de Koran op de ideeën waaruit de Europese ideologie van godsdienstvrijheid werd opgebouwd, kunnen we concluderen dat de ingrediënten

van deze godsdienstvrijheid afkomstig zijn uit de Koran. Als deze ingrediënten kunnen worden onderscheiden: 1) het ideaal van persoonlijke ontwikkeling; 2) het idee dat alle religies afkomstig zijn van dezelfde God; 3) het idee van het autonome geweten dat het recht heeft om te dwalen; en 4) het idee dat meerdere religies binnen een staat mogelijk zijn.

De Beloofde Messias^a heeft erop gewezen dat tolerantie geen deugd kan worden genoemd wanneer zij niet beproefd wordt. Vooral in deze tijd, waarin de godsdienstvrijheid in Europa weer onder druk komt te staan, kan een bewustzijn van de islamitische wortels van de godsdienstvrijheid, de Europese samenleving helpen niet weer te vervallen in de aloude patronen van wreedheid en onderdrukking.

¹ Compier AH: *Verdraagzaamheid*. In: Al-Islam, Mobarak Moskee Den Haag, sept. 2005

² bv. Koran 2:63: 'Voorzeker, de gelovigen, de joden, de christenen en de sabianen – wie onder hen ook in Allah en de Laatste Dag geloven en goede daden verrichten, zullen hun beloning bij hun Heer ontvangen en er zal geen vrees over hen komen, noch zullen zij treuren'. Resp. Koran 30:31: 'Richt uw aangezicht tot de godsdienst, overeenkomstig de natuur naar welke Allah de mensen heeft geschapen.'

³ Koran 2:257. De tegenwoordige islamitische schriftgeleerden hebben eerst zulke Koranverzen *ongeldig* moeten verklaren, alvorens zij konden overgaan tot hun huidige wrede vervolgingspraktijken, zoals de vervolging van de Ahmadiyya Moslim Gemeenschap in Pakistan.

⁴ Bongers 1954; xvii. Calvijn gebruikte ook het verhaal waarin Jezus (a) met een zweep handelaars de tempel uit slaat. (Voogt 2000; 58)

⁵ Bongers 1954; 41

⁶ In de woorden van Bongers: 'Wanneer een kerk ... het 'jus emigrandi' geeft, of zich neerlegt bij het compromis 'cuius regio, eius et religio', dan is er sprake van verdraagzaamheid, niet volgend uit een beginsel, maar uit noodzaak'. (Bongers 1954; xv)

⁷ Speciaal de boekdrukkunst: Christensen 2007

⁸ Alle invloeden: Fletcher 2003, Watt 1972, en de website www.muslimheritage.com

⁹ Zie voor deze invloeden met name

Makowski 1997, Shah 1964, en de websites www.reformation.org/franciscan-sufis.html en www.sufi-institut.de.vu onder 'Christliche Sufis'.

¹⁰ Bongers 1954, xxii-xxiii, Voogt 2000; 49 en 57, Grell & Scribner 1996; 198

¹¹ Grell & Scribner 1996; Dit werk toont wel aan hoe moeizaam het idee doordrong in Europa. Het noemt de hieronder te bespreken humanist Coornhert als één van de uitzonderingen in wie een duidelijk ander bewustzijn te zien is (p. 198). Alleen door dit andere bewustzijn kon worden voorkomen dat de onderdrukten van gisteren de onderdrukkers werden van de volgende dag.

¹² De Staten Generaal konden Oranje's voorstellen voor godsdienstvrijheid lang niet altijd waarderen, zoals blijkt uit artikel xiii van de Unie van Utrecht (Groenveld & Leeuwenberg 1979; 156). In 1575 hadden de Staten Generaal zelfs nog aangedrongen dat de Prins de katholieke religie

zou verbieden (Groenveld & Leeuwenberg 1979; 156) en dit is ook na de Unie toch nog gebeurd.

De Synode van Dordrecht (1618-19) geeft aan dat men op regeringsniveau zelfs eerder puriteins dan pragmatisch nadacht.

¹³ 'De geest van het humanisme was als een dynamo, die verschillende hervormingen in Europa in beweging bracht' (Voogt 2000; 48). Na ca. 1450 zou er onder de humanisten een fundamentalistische beweging ontstaan die alle aspecten van het islamitische voorbeeld begon terug te voeren op de Bijbel en de Griekse en Latijnse klassieken. Zo is Europa verzeild geraakt in de onhistorische opvatting, dat de Renaissance ontstond door een plotselinge herontdekking van Griekse en Latijnse teksten. Het was echter de gehele islamitische levenswijze die door de humanisten was overgenomen.

¹⁴ 'Humanisten omarmden nooit een eenvoudige ideologie en vormden nooit een uniforme groep' (Voogt 2000; 44). Er werd door de humanisten een onderscheid gemaakt tussen katholiek en 'paaps'.

¹⁵ Makdasi 1990, Kraemer 1986, Kirabaev 2002

¹⁶ Watt 1972; 5 en Makowski 1997; 111-114

¹⁷ Zie voor deze invloeden met name Makowski 1997, Shah 1964, en de websites www.reformation.org/franciscan-sufis.html en www.sufi-institut.de.vu onder 'Christliche Sufis'.

¹⁸ Zie Olin 1994

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de leer van de invloedrijke Spaanse mysticus Muhyuddin ibn Arabi (1165-1245).

²⁰ Bv. Koran 3:192

²¹ Hadithcollectie Al-Baihaqi

²² Al over de islamitische geleerden van de 8^e eeuw wordt gezegd, dat zij theologie en mystiek beoefenden, en verder 'encyclopedische kennis' bezaten van 'alle takken van de wetenschap, van de kunst van oorlogsvoering tot die van muziek ... en geneeskunde' (Russell 1928; viii)

²³ Makowski 1997; 112

²⁴ Bongers 1954; xx-xxi

²⁵ bv. 'Zij zeggen, 'niemand, behalve de joden en de christenen, zal ooit de Hemel binnengaan'. Dat zijn hun ijdele wensen. Zeg: 'Toont uw bewijs, als gij waarachtig zijt' (2:112).

'Voorzeker, de gelovigen, de joden, de christenen en de sabianen – wie onder hen ook in Allah en de Laatste Dag geloven en goede daden verrichten, zullen hun beloning bij hun Heer ontvangen en er zal geen vrees over hen komen, noch zullen zij treuren' (2:63). 'Er is geen volk waaronder

Vier islamitische heiligen drinken thee onder een boom. Getekend door Rembrandt van Rijn naar een miniatuur uit het Moghulrijk. (British Museum)

zich geen boodschapper heeft bevonden' (35:25).

²⁶ www.ascensiongateway.com/quotes/rumi/index.htm

²⁷ Sievernich 1989; 155-164

²⁸ Fletcher 2003; 144

²⁹ Makowski 1997; 163

³⁰ Fletcher 2003; 148

³¹ Hamilton 2001; 50

³² Hamilton 2001; 49-50

³³ Schimmel 1997; 166

³⁴ Makowski 1997; 90

³⁵ '... de opvatting van het autonome geweten [stamt] uit het spiritualisme'. (Bongers 1954; 42)

³⁶ Bongers 1954; xxvii.

³⁷ Bijvoorbeeld in Castillio's afkeuring van Calvijns executie van Michael Servet (Bongers 1954; 43). Servet was een Spaanse humanist die zich ook door de Islam beïnvloed toont in zijn totale afwijzing van de Drie-eenheid, waarvoor

hij door Calvijn werd terechtgesteld.

³⁸ Voor alle voorgaande: Makowski 1997

³⁹ Bongers 1954; xxvii.

⁴⁰ More 1975; 78

⁴¹ Prof. Tom Gage, persoonlijke correspondentie, met toestemming van de auteur. Zijn syllabus is te vinden op: www.humboldt.edu/~teg1/syllabus/465/465_syllabus.html

⁴² More 1975; 55

⁴³ Koran 30:31: 'Richt uw aangezicht tot de godsdienst, overeenkomstig de natuur naar welke Allah de mensen heeft geschapen. – De schepping van Allah kent geen verandering.'

⁴⁴ More 1975; 79

⁴⁵ Armstrong 1996

⁴⁶ Zie voor de aantrekkingskracht van de Islam op de 'gewone man' (en vrouw) van de 16e en 17e eeuw 'Islam in Britain', door Nabil Matar.

Rembrandt van Rijn (1606-1669):

Boven: De Moghul-koning Shah Jahan met zijn zontje.

Rechts: één van de vele portretten van Turken.

(Beide Rijksmuseum Amsterdam)

'De tirannie verdreven': Coornhert en Oranje

De islamitische ideeën over godsdienstvrijheid verspreiden zich onder humanisten door heel Europa. Ze konden in Nederland doordringen tot in politieke beslissingen door de dynamiek die ontstond als gevolg van de opstand tegen Spanje. Doorslaggevend was de vriendschap tussen Prins Willem van Oranje (1533-1584) en de humanist en mysticus Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1590). In de ideeën van Coornhert werden de ingrediënten voor godsdienstvrijheid verwerkt tot een christelijke visie, die politieke uiting kon krijgen.¹

Coornhert was een bewonderaar van de bekende Nederlandse humanist Erasmus. Erasmus was een persoonlijke vriend van Thomas More, wiens ideeën over godsdienstvrijheid langs deze weg naar de Nederlanden konden komen.

Van grote invloed op Coornhert was verder de spiritualist Sebastian Franck (1499-1542). Tegen 1562 'waren zijn ideeën zeer invloedrijk in de Nederlanden en verschenen vele oplagen van zijn werk in Nederlandse vertaling'.² Franck was katholiek, sloot zich vervolgens aan bij de Lutheranen, maar 'werd snel teleurgesteld over de bedroevende moraal ook in deze kerk'. Hij verliet het priesterschap en begon een spirituele visie te prediken, die de gehele wereld zou omvatten, zowel katholieken, protestanten als Turken.³ In deze 'spirituele religie' werd hij door de Islam beïnvloed via de mysticus Meister Eckhart (1260-1328),⁴ een student van de geschriften van Ibn Arabi.⁵ Franck was zowel aanhanger van het idee, dat er meerdere wegen tot God konden leiden, als verdediger van het concept van het autonome geweten.

Coornhert werd ook beïnvloed door het anonieme mystieke werk 'Theologia Deutsch'. Het was waarschijnlijk afkomstig uit kringen van de alchemie,⁶ een combinatie van mystiek en wetenschap uit het islamitische Spanje, die in Europa in het geheim werd beoefend.⁷ Volgens de Theologia 'vond incarnatie [van God in de mens] ook nog plaats na de Hemelvaart van Christus. Deze incarnatie – ... ook 'vergoddelijking' genoemd –, zou tot stand komen wanneer de Heilige Geest het individu binnentreedt. (...) Calvijn verwenste de Theologia als vuiligheid en duivels vergif, omdat het de verwerpelijke leerstelling had, dat volmaaktheid bereikt kon worden op aarde'.⁸ Maar Coornhert spreekt als een echte islamitische mysticus wanneer hij zegt:

Wij zijn op aarde geplaatst om door deugd een reflectie van God te worden, om door deze reflectie verenigd te worden met God, en door deze vereniging met God, verlossing te vinden.⁹

*Mijn schild ende betrouwen
zijt Gij, o God mijn Heer,
op U zo wil ik bouwen,
Verlaat mij nimmermeer.
Dat ik doch vroom mag blijven,
Uw dienaar t'aller stond,
de tirannie verdrijven
die mij mijn hart doorwondt.*

*Het Wilhelmus
6e couplet*

Er wordt aangenomen dat Coornhert de schrijver van het Wilhelmus is geweest

In het contrast tussen Calvijn en Coornhert toont zich duidelijk het contrast tussen het middeleeuwse christelijke denken en de islamitische invloeden van studie en mystiek die hun weerklank vinden via de humanisten. Via Coornhert, kunnen we zeggen, gaf de Islam de energie, het ideologische kader, de argumenten en ongetwijfeld de geboden, waarmee Willem van Oranje het idee van godsdienstvrijheid kon vestigen in de Republiek.¹⁰

VOETNOTEN (zie literatuurlijst)

¹ Bongers 1954 en Voogt 2000.

² Voogt 2000; 50-52.

³ Voogt 2000; 50 en Hayden 1994; 40.

⁴ Voogt 2000; 66

⁵ Makowski 1997; 100 en Armstrong 1996; 283

⁶ Het woord alchemie is zelf afkomstig uit het Arabisch (Philippa 1989)

⁷ Makowski 162. De alchemisten werden er door de Lutheranen van beschuldigd, islamitische ideeën te koesteren (Makowski 1997; 175).

⁸ Voogt 2000; 49-50

⁹ Voogt 2000; 67. Coornhert verwierp ook het idee van de erfzonde (Voogt 2000; 56).

¹⁰ Politieke verdedigingen van de godsdienstvrijheid in vredesonderhandelingen met Spanje werden door diplomaten als Coornhert en Albada gepresenteerd 'met veel pro-tolerantie materiaal'. (Voogt 2000; 55)

Ottomaanse Sultans helpen een handje

De Nederlandse godsdienstvrijheid had niet alleen ideologisch haar wortels in de Islam. De enige steun voor de Nederlandse onafhankelijkheidsstrijd kwam uit de islamitische wereld.

De grootvader van de vrouw van Willem van Oranje, de landgraaf van Hessen, had een verdrag gesloten met Sultan Suleyman I van het Ottomaanse Rijk, dat ook met Spanje in oorlog was. Bovendien was een oude vriend van Willem van Oranje uit Antwerpen, de jood Nasi, nu adviseur van de Sultan in Istanbul. In oktober 1566 stuurde Suleyman I een brief aan de vergadering te Antwerpen, waarin hij de Nederlanden financiële en militaire hulp aanbood. Kort daarna stierf hij echter, waarop de samenwerking stil kwam te liggen. In 1568 stuurde Willem van Oranje een delegatie naar de nieuwe Sultan, Selim II, om de samenwerking voort te zetten. De Turken hadden op dat moment echter al hun krachten nodig tegen Ivan de Verschrikkelijke. In de hieropvolgende jaren maakte Willem van Oranje een plan voor buiten-

landse hulp, waar zowel Europese landen, de Sultan als de piraten van Algiers bij betrokken waren. De Sultan en Algiers zouden de enige zijn die zouden helpen.¹

In 1574 stuurde Oranje weer een delegatie. De Sultan antwoordde met een speciale agent, die de Republiek in contact bracht met de piraten van Algiers en de 'Morisco's', de Spaanse moslims die na de verovering van Spanje een eeuw daarvoor, gedwongen bekeerd waren tot het Christendom. Daarnaast stuurde de Sultan een enorme vloot de Middellandse Zee in, die Tunis veroverde en de Spanjaarden bezig hield. Hierdoor verminderde de druk van de Spanjaarden op de Republiek, die nu haar grondgebied veilig kon stellen.

Vervolgens werd echter het Ottomaanse Rijk aangevallen door Iran. De Sultan moest een wapenstilstand tekenen met Spanje. Volgens Geoffrey Parker stopte hiermee ook de militaire steun aan de Republiek.² Echter, Dr. Jerry Brotton van het Royal Holloway College in Londen meldde in 2004 aan de pers, dat uit recent gevonden correspondentie anders blijkt: Elizabeth, koningin van Engeland had de nieuwe Sultan Murat III steun gevraagd tegen de Armada, de grote

Spaanse vloot die in 1588 de Nederlanden en Engeland moest heroveren. En met succes. De Sultan zou de Armada al in de Middellandse Zee hebben aangevallen en verzwakt.³ Professor De Groot uit Leiden vermeldt ook dat de Franse bekeerling Mahmud Abdullah Frenk in 1581 als speciale gezant van de Sultan contacten had onderhouden tussen de Sultan, Elizabeth en Oranje.⁴ Daarnaast is bekend dat de hertog van Anjou en Sultan Murat III tussen 1582 en 1584 een soort multicultureel uitwisselingsproject organiseerden, waarbij een Ottomaanse christelijke gemeenschap enige tijd in Antwerpen leefde, en een Nederlandse gemeenschap in Istanbul verbleef. Waarschijnlijk hebben deze contacten toch geleid tot de beslissende Turkse steun van de nieuwe Sultan, Murat III, zoals Dr. Brotton beschrijft.

De succesvolle samenwerking tussen de Ottomaanse Sultans en de Republiek waren het begin van lange betrekkingen tussen de Nederlanden en het Ottomaanse Rijk. In verband met de ontwikkeling van de Nederlandse godsdienstvrijheid valt bovengenoemd uitwisselingsproject op, dat naast interesse in handelsbetrekkingen ook een gedeeld vertrouwen in tolerantie suggereert. We kunnen ons afvragen of de Hertog van Anjou en de Prins van Oranje misschien, zoals Thomas More en (zoals we verderop zullen zien) de Watergeuzen, geïnspireerd en sterker gemotiveerd waren in hun streven naar godsdienstvrijheid door hun contacten met het Ottomaanse Rijk. In dat geval zou de relatie tussen de Ottomaanse en de Nederlandse godsdienstvrijheid nog een dimensie winnen.

VOETNOTEN (zie literatuurlijst)

¹ 'De Duitse prinsen waren onverschillig en de Hugenoten zijn er nooit in geslaagd een leger te sturen. De Ottomaanse Turken waren vreemd genoeg de enigen die steun hebben verleend aan de Nederlandse zaak'. (Parker 1979; 67)

² Parker 1979; 67-70 en De Groot 1978; 84-85

³ Nieuwsarchieven: <http://arts.guardian.co.uk/news/story/0,11711,1228815,00.html>, www.mirabilis.ca/archives/001783.html

⁴ De Groot 1978; 85

Afbeeldingen:
Links: Sultan Selim getekend door Abraham de Bruyn te Antwerpen in 1581.
Rechts: De Tulp, het symbool van Nederland bij uitstek, werd in de 16e eeuw uit Turkije naar de Nederlanden gebracht. De naam is gegeven naar het Turkse dulband, de tulband waarop de bloem zoveel lijkt.
Vorige pagina's: Ottomaanse en Nederlandse schepen gezamenlijk voor het fort Aden, getekend door Olfert Dapper te Amsterdam in 1680. (Afb: Hamilton 2001)

‘Liever Turks dan Paaps’

De Watergeuzen en de piraten-cultuur van de Atlantische oceaan

Als de kapersvloot van Willem van Oranje boekten de Watergeuzen de eerste overwinning op de Spanjaarden met de verovering van Den Briel in 1572. De Watergeuzen hebben bij historici verbazing gewekt door hun opmerkelijke leuze: ‘Liever Turks dan Paaps’, oftewel: ‘Liever moslim dan katholiek’.

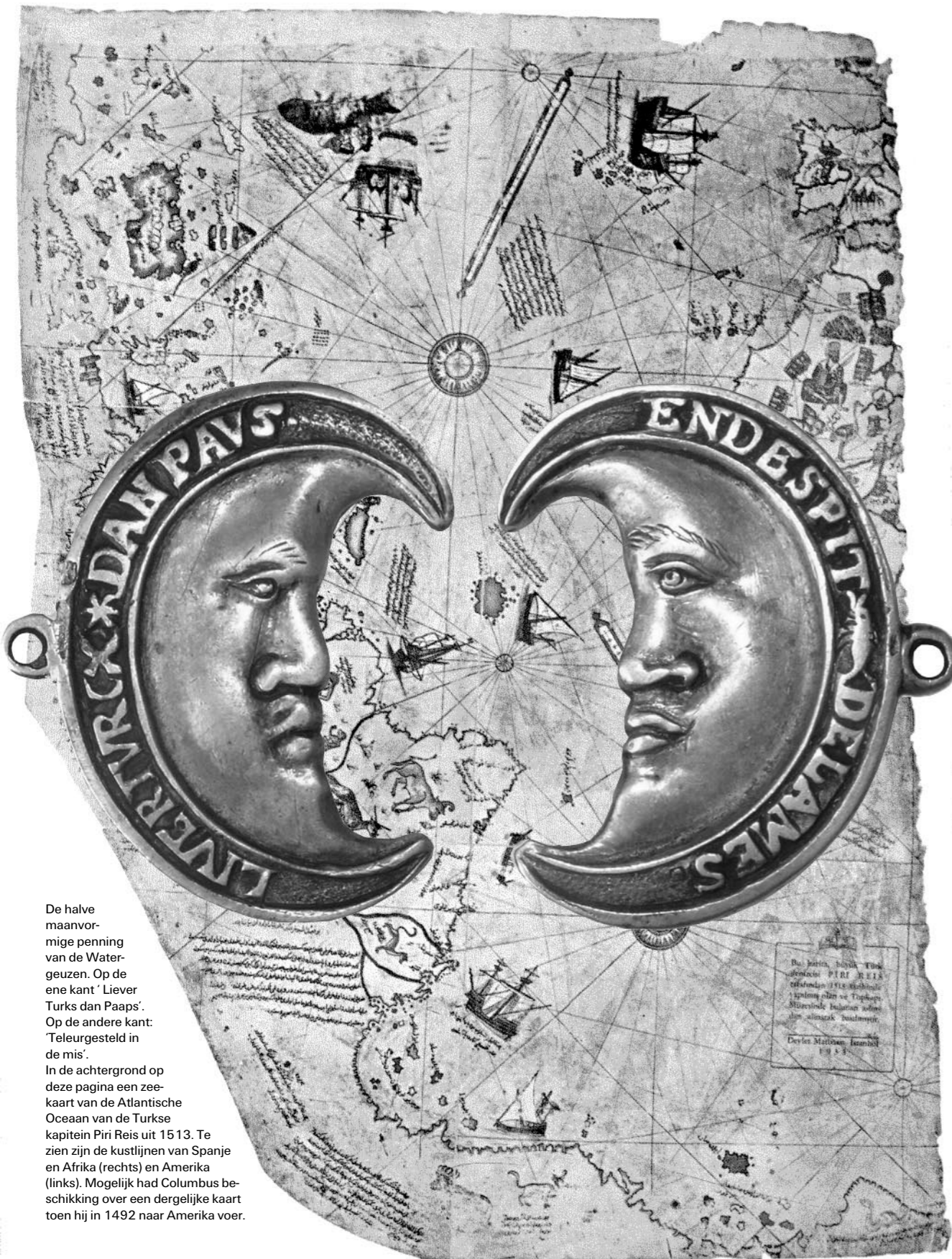
Deze leuze droegen zij op penningen aan hun kleding in de vorm van een Turkse halve maan. Ook werd de leuze gescandeerd bij hagenpreken in Antwerpen.¹ In het onderwijs over de geuzen wordt de ogenschijnlijke waardering voor moslims in de leuze omgebogen naar een dubbele belediging. De geuzen zouden met de vergelijking met moslims, de Paus niet harder hebben kunnen beledigen.

Dit kan worden aangemerkt als een verdraaiing van de geschiedenis. Uit de bronnen blijkt dat de Watergeuzen wel degelijk een positieve waardering voor moslims impliceerden. Zo schrijft de bekende auteur P.C. Hooft in 1642 over de Watergeuzen:

... hunne pronk, bestaende in 't draaghen van zilvere halve maanen op de hoeden, en deeze letteren daar by: *Liever Turcksch dan Pausch*. Welke bysterheit men verbloemde, met voorwenden, dat de Turk niet, gelyk de Paus, kraft aan 't gewisse doet, en zyn woordt beeter houdt.²

Dit wordt bevestigd door een eerdere vermelding door Jan Fruitiers uit 1577,³ en door een tekst van de arabist Voetius uit 1648.⁴ Dat wil zeggen, de Watergeuzen bewonderden de moslims om hun eerlijkheid (zoals ook eerder besproken humanisten als Postel) en om de godsdienstvrijheid die ze verleenden.⁵ Deze uiting lijkt nu misschien nog vreemder te worden, maar om de Watergeuzen te begrijpen moeten we kijken naar de cultuur waar zij uit voortkwamen.

In de 16^e en 17^e eeuw ontwikkelde zich een cultuur van zeevaarders, piraten en kapers langs de kusten van Europa en Noord-Afrika. Avonturiers en zeelieden die wilden ontsnappen aan het slechte economische en religieuze klimaat van het Spaanse Rijk, sloten zich in groten getale aan bij de piratenvloot. De Spaanse tirannie die velen tot het protestantisme dreef, deed ook duizenden Nederlanders en Engelsen die in contact stonden met de scheepvaart, tot de Islam bekeren en een leven opbouwen

De halve maanvormige penning van de Watergeuzen. Op de ene kant 'Liever Turks dan Paaps'. Op de andere kant: 'Teleurgesteld in de mis'. In de achtergrond op deze pagina een zeekaart van de Atlantische Oceaan van de Turkse kapitein Piri Reis uit 1513. Te zien zijn de kustlijnen van Spanje en Afrika (rechts) en Amerika (links). Mogelijk had Columbus beschikking over een dergelijke kaart toen hij in 1492 naar Amerika voer.

**'... omdat de Turk niet,
zoals de Paus, het geweten
geweld aandoet, en hij zijn
woord beter houdt.'**
— P.C Hooft, 1642

in de piratenkolonies van Salé en Algiers in Noord-Afrika.⁶ In de periode van 1550-1650 bekeerden zich ca. 15.000 Engelsen en Nederlanders, waarin de Nederlanders zelfs het grootste aandeel hadden. Van het totale aantal piratenkapiteins waren de helft, 55, Nederlanders.⁷ Beroemde namen waren bijvoorbeeld Simon Danser, De Veenboer alias Suleyman Re'is,⁸ en Jan Jansz alias Murad Re'is.⁹ Nu nog zijn de nakomelingen van deze duizenden Nederlanders en Engelsen in Marokko te herkennen aan hun blauwe ogen en blonde haar.

De piratencultuur ontwikkelde een eigen economische, religieuze en sociale dynamiek, waarop de Islam en de Renegado (bekeerlingen-) cultuur vanuit Barbarije (Noord-Afrika) van grote invloed was.¹⁰ Overblijfselen van deze cultuur vinden wij nog steeds terug, in van oorsprong Arabische woorden in de scheepvaart, zoals: Admiraal, Vizier, Averij, Opkalfateren, Kabel, Sjorren, Zenith, Almanak en Douane.¹¹ Als sociale invloeden van de Islam op de piratencultuur wordt een egalitaire en democratische organisatiestructuur genoemd, waarbij de vloot van een Re'is (kapitein) functioneerde als een soort drijvende republiek.¹² In een

verhaal over de Nederlandse piraat Jan Erasmus Reyning vinden we een typisch voorbeeld van de manier waarop nationaliteiten door elkaar liepen. Reyning zeilde op de Atlantische Oceaan, toen hij een schip tegenkwam dat voer onder de vlag van de Prins van Oranje. Dichterbij gekomen zag hij echter dat het schip werd geleid door Moren met tulbanden. Aan boord ontdekte hij dat de bemanning bestond uit Nederlandse bekeerlingen tot de Islam.¹³

Ook de Watergeuzen voeren zowel onder de Nederlandse als onder de Turkse vlag.¹⁴ De piraten waren in die tijd een soort natuurlijk reservoir voor vorsten om een marine samen te stellen. Een piraat werd dan benoemd tot 'kaper', waarmee hij beschermd werd door de vorst en de opdracht kreeg schepen van de vijand te plunderen. De Watergeuzen waren op deze manier samengesteld als de 'marine' van Willem van Oranje. Het was onvermijdelijk dat de Watergeuzen invloeden zouden dragen van de piratencultuur van de Atlantische Oceaan, en de penning met hun leuze geeft dit des te meer aan. Helaas is het niet duidelijk in hoeverre de Watergeuzen alleen onder de indruk waren van bijvoorbeeld een

verblijf in Salé of Algiers, of dat er wellicht enige 'Renegades' tussen de Geuzen waren, die vanuit hun emigratieland terug kwamen om hun thuisland te helpen. Van de Watergeuzen zou 20-25% uit het buitenland komen, maar juist over deze groep is geen informatie overgeleverd.¹⁵ De Groot schrijft met betrekking tot de leuze 'Liever Turks dan Paaps':

Het verzet tegen Spaanse macht in deze tijd kan individuele Nederlandse piraten gezet hebben tot samenwerking met de Turkse piraten van Barbarije. (...) Maar dit waren individuele initiatieven, nog altijd afgekeurd door de publieke opinie.¹⁶

Deze afkeuring kan tot gevolg hebben gehad, dat andere islamitische elementen bij de Watergeuzen opzettelijk vergeten zijn.

Afbeelding volgende pagina's: Na het gebruik door de Watergeuzen van het symbool van de halve maan werd dit door Nederlandse schepen vaker gedaan. Hier de Halve Maen, het schip van Cornelisz Tromp in de zeeslag bij Livorno in 1653, geschilderd door Willem van de Velde de Oude twee jaar later. Ook het Nederlandse schip dat de eerste Nederlanders naar Amerika bracht heete de Halve Maen. Onderzoekers kunnen zich buigen over een eventuele relatie van deze namen met de Watergeuzen. (Afb: met dank aan het Rijksmuseum Amsterdam). Overigens heeft de halve maan in het kerkje van Coevorden geen verband met de Geuzen. Dhr. Minderhout, een plaatselijke onderzoeker, ontdekte dat de wijnrank onder de maan duidt op vruchtbaarheidssymboliek. Vergelijkbare figuren werden gevonden in kerken in de Baltische staten.

VOETNOTEN (zie literatuurlijst)

¹ Brutel de la Rivière 1879; 32-33

² Hooft 1642; 374

³ 'Waer door oock sommige van hun op desen tijt silvere halve Manen droeghen, daer op stont Liever Turcks dan Paus, want sy achteden des Paeus tyrannie grooter dan des Turckes, die noch wel der luyder consciencien onder tribuyt onghedwonghen laet, ende ymmers soo wel oft beter zijn gheloove houdt dan de Paeus'. (Fruytiers 1577; fol. 18r.)

⁴ 'Voetius ... heeft zich aan het slot van zijn disputatie ['Over het mohammedanisme', 1648] uitdrukkelijk met de uitspraak 'Liever Turcks dan Paaps' beziggehouden. Uit zijn opmerkingen daarover kunnen wij opmaken dat deze uitspraak afkomstig was van zeelieden en militairen uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en betrekking had op het feit dat de vrijheid van godsdienst onder het Turkse imperium beter gewaarborgd bleek dan in landen die gebukt gingen onder 'de pauselijke tirannie'. (Amersfoort & Van Asselt 1997; 14)

⁵ Ook uit Engeland komen berichten van bewondering, zoals George Sandys, die in 1610 schreef: 'They compell no man', en Blount: 'The Turke puts none to death for Religion' (Matar 2000)

⁶ Hamilton 2001; 8-9 en Wilson 1995

⁷ www.engelfriet.net/Alie/Aad/zeerovers.htm

⁸ Danser en De Veenboer: De Groot 1978; 36

⁹ Zie voor een uitgebreid verslag van het leven van Jan Jansz: Wilson 1995; 93

¹⁰ Wilson 1995

¹¹ Philippa 1989; 43, 46

¹² Wilson 1995

¹³ Snelders 2005; 60-61

¹⁴ De Groot 1978; 85

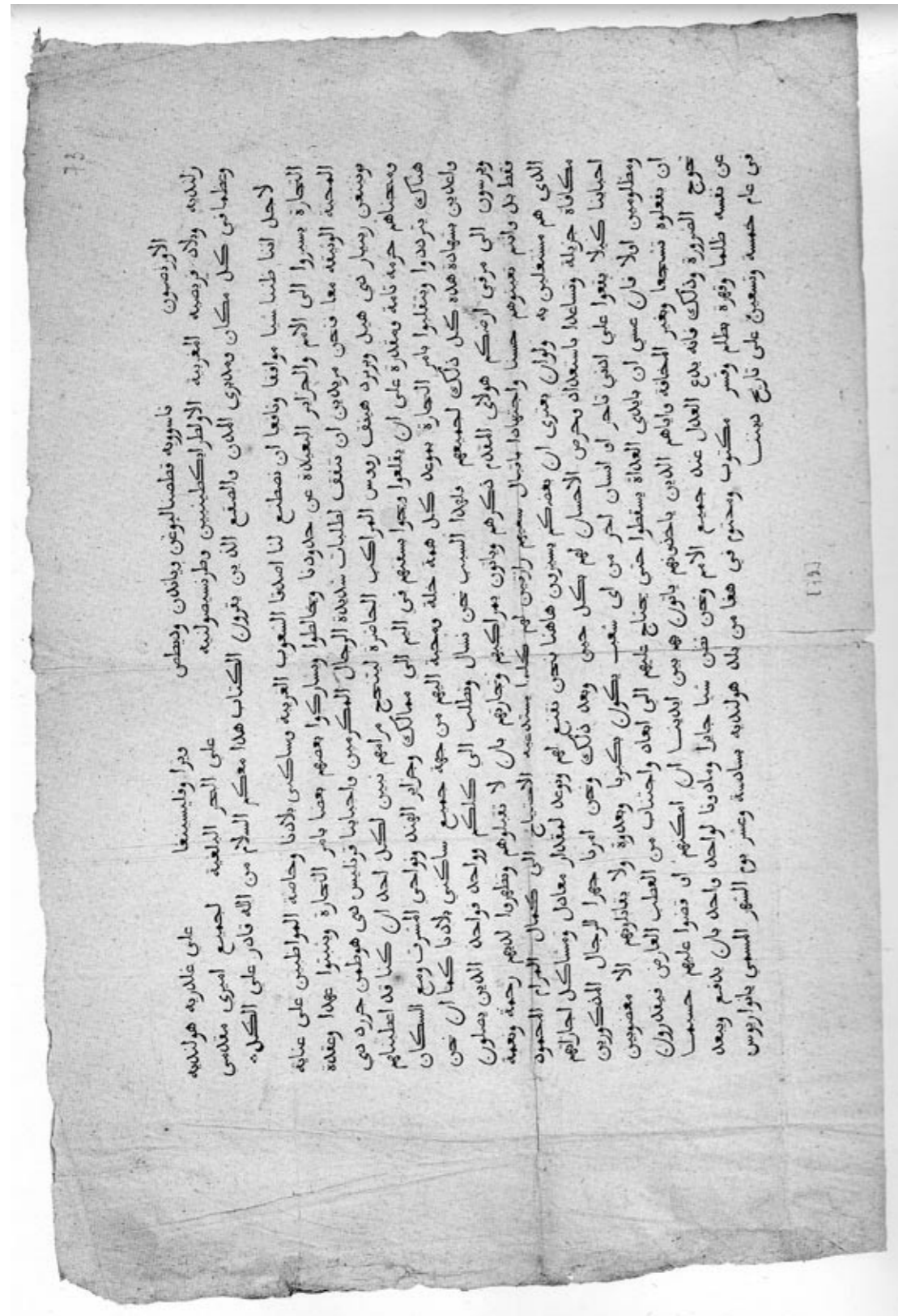
¹⁵ De Meij 1980; 86

¹⁶ De Groot 1978; 85-86

Verkenning: Nederlandse denkers en de Arabische wetenschap

Onderstaande provisorische lijst is opgenomen ter oriëntatie voor verder onderzoek.

Vrijgeleide, getekend door de stadhouders, voor Nederlandse handelslieden die naar Zuidoost Azië gingen en door Arabische en Ottomaanse wateren voeren. Het is het eerste Arabische document dat gedrukt werd door Raphelengius (zie hiernaast), te Leiden in 1596. (Afb: Hamilton 2001)

Siger van Brabant (1240-1280). Filosoof uit de zuidelijke Nederlanden. In 1266 was hij verbonden aan de Universiteit van Parijs. Hij was een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het Averroïsme, de filosofie die voortbouwde op de werken van de islamitische geleerde Ibn Rushd. Hij werd in zijn tijd als radicaal beschouwd door de conservatieve krachten binnen de Rooms-Katholieke Kerk. Siger van Brabant was vooral belangrijk omdat hij het Averroïsme in zijn geheel accepteerde. Daarmee haalde hij zich de kritiek van Albertus Magnus en Thomas van Aquino op de hals. Het Averroïsme werd in 1270 door de Kerk veroordeeld, en daardoor leidde Siger van Brabant een leven van vervolging door de Kerk en door filosofische tegenstanders. (WK)

Ogier van Boesbeeck (ca. 1510-1575?). Vooraanstaand lid van de kring van humanisten te Antwerpen (met oa. Justus Lipsius, Carolus Clusius, Andreas Masius, Christoffel Plantijn en Jacobus Stradanus). Studeerde te Leuven, Bologna, Padua en Venetië. Gezant voor koning Ferdinand I naar het Ottomaanse Rijk. Bracht daarvandaan 264 Griekse manuscripten mee, waaronder de belangrijke Dioscorides-codex, alsmede de planten Zegge en Sering. Schreef sympathieke verslagen over het alledaagse leven in Turkije, die veel vooroordelen over Turken verminderden. (HL 41)

Christoffel Plantijn (1520-1589). Boekdrukker en uitgever van Franse afkomst, die zich in 1549 vestigde in Antwerpen. In 1555 opende hij een eigen drukkerij Plantijn, die op zijn hoogtepunt 16 personen telde, en meer dan 80 werknemers had. Uit angst voor de Spaanse inval, verhuisde hij tijdelijk naar Leiden, waar hij drukker aan de universiteit werd. Hij keerde naar Antwerpen terug in 1585. Na zijn dood nam zijn schoonzoon, Jan I Moretus, het bedrijf over. Tegenwoordig is het Plantin-Moretuseum, erkend als werelderfgoed, in het gebouw gevestigd (WK). Plantijn was id van de Antwerpse kring van humanisten. Hij was pionier op het gebied van Arabische en Turkse uitgaven in Noord-Europa. Hij verzamelde manuscripten via agenten in het oosten en in Rome, die hij vervolgens publiceerde in Nederland (HL 71, 75, 76).

Carolus Clusius (1526-1609). Botanist en lid van de Antwerpse kring van humanisten.

Nederlands gezant naar het Ottomaanse Rijk. Nam vandaar de tulp mee, die een rage werd in Nederland. De naam van de tulp is afgeleid van het Turkse woord 'tulband'.

De Hertog van Anjou (1555-1584) Tussen 1581 en 1584 soeverein landsheer der Nederlanden. Garandeerde geloofsvrijheid. Vestigde tussen 1582 en 1584 op initiatief van sultan Murad III van het Ottomaanse Rijk, een uitwisseling van een Turks-Griekse gemeenschap in Antwerpen en een Nederlandse gemeenschap in het Ottomaanse Rijk, welke aan beide kanten zeer goed werden verzorgd. (HL 8)

Guillome Postel (Antwerpen, d. 1581). 'Eén van de grootste wetenschappers van de 16e eeuw' (Hamilton). Studeerde Arabisch, wiskunde en de verschillende godsdiensten en verzamelde oosterse geschriften in Parijs, Venetië en Istanbul. Doceerde vervolgens Arabisch tot aan zijn dood in Wenen en Parijs, bv. aan Fransiscus Raphelengus en Joseph Justus Scaliger (zie onder). Heeft grote invloed gehad op de humanistenbeweging. Lijkt door de Islam te zijn beïnvloed in zijn opvatting, dat er universele eigenschappen zijn die verschillende godsdiensten met elkaar verbinden. Twee maal opgesloten omdat hij verkondigde de kerk te willen hervormen. (HL 49-50)

Fransiscus Raphelengius (Rijssen 1539-Leiden 1597) Studeerde Arabisch bij Guillome Postel. In dienst van uitgeverij Plantijn te Antwerpen in 1564. Verzamelde Arabische geschriften. Verhuisde in 1583 naar Leiden en nam daar de leiding over uitgeverij Plantijn, die daar al eerder naartoe was verhuisd. Vanaf 1587 werkte hij als hoogleraar Hebreeuws aan universiteit Leiden, waar hij een groot hebreuws werk met medische teksten van islamitische artsen vertaalde. Werkte samen met de botanist Carolus Clusius en de geschiedkundigen Justus Lipsius en Joseph Justus Scaliger. Liet Arabisch zetsel snijden en werd hiermee de beste drukker van Arabische boeken in Noord-Europa. In 1613 verscheen een Latijns-Arabisch woordenboek. (HL 71-83)

Simon Stevin (1548-1620). Studeerde vanaf 1583 aan de universiteit Leiden, waar destijds vrijwel alleen Arabisch werd bestudeerd. Zijn belangrijkste werk was 'De Thiende' (1586) waarin hij decimale breuken in Nederland introduceerde, en daarmee het rekenen met breuken sterk veren-

SARACENICÆ HISTORIAE

Liber Tertius,
DE
Imperij Saraceni districtione.

CAPVT PRIMVM.

Vigefimus Abbasidarum, &
Chalifa quadragesimus primus **AH-**
MEDABYLABBASARRADIS
BILLA f. Muftadiri, f. Mu-
radidi, fil. Muaffici, fil.
Mutewakkeli.

العشرون من الخلفاء العباسيين وهن
الحادي والاربعين الراضي بالله
ابن العباس احمد بن المعتز
بن المعتز بن الموفق
بن المتوكل *

ATER ejus geni-
trix dicta fuit Ta-
luma. Creatus est
Chalifa eodem die
quo imperio deposti-
tus fuit patruus ejus
Cahirus, die videli-

ام ولد يقال
لهاطلوم بويغ له
بالتخافة في اليوم
الذي خلع عنه
القاهر ذلك لست
خلون من جمادي

cet sexto Gjumade prioris, anni 322: &
Consiliarium suum constituit Abualim f.
Mucla, ac dimisit omnes illos qui in car-
cere Cahiri detinebantur.

Mahadis
Rex Afri-
canus obiit.

Eodem anno vita excessit Abdalla Abu-
Muhammed Mahadis, Fatimides, qui re-
rum potitus erat Cairawani, cujusque
imperij initium jam ante explicuimus.
Obijt autem decimo quarto die Rabij prio-
ris, cum imperasset annos viginis qua-
tuor, menses tres, & dies sex, atque annos
natus esset quinquaginta tres. Mortuo
autem Mahadi creatus est Chalifa, Ma-
hadie, Casamus Abuabdalla Caymus Bi-
amrilla, filius Mahadis, avus Muazziz
Lidinilla, Domini Aegypti.

Succedit
ei Caji-
mus.

الاولي سنة اثنتي وعشرين وثلاثمائة
واستوزر ابا عيسى بن مقله واطلق
كلان كان في حبس القاهر
قال وفي هذه السنة توفي المهدي
ابي محمد عبد الله القاطمي المنقلب
بالقبروان وقد ذكرنا ابتدا امره
وكان وفاته لاربع عشرة ليلة مضت من
ربيع الاول وكانت مدة خلافته اربع
وعشرين سنة وثلاثة اشهر وستة ايام وعمره
ثلاثين سنة واما توفي المهدي بويغ
بالتخافة بالمهدية ولده القائم بامر الله
ابي عبد الله القاسم بن المهدي وهن جد
المعز لدين الله صاحب مصر
Cc

Origo

Links: De Nederlandse uitgever Erpenius was de eerste die een geschiedenis van de Islam uitgaf, geschreven vanuit het perspectief van moslims: de *Tarikh al-Muslimin* door Al-Makin. Hij gaf het uit met parallelle Arabische tekst.

Op de pagina daarvoor: Met de Lexicon Arabico-Latinum van Golius uit 1653 bereikte de Universiteit Leiden het hoogtepunt als leerschool van het Arabisch in Noord-Europa.

Rechts: De humanisten Christoffel Plantijn (boven) en Benito Arias Montano, hier geschilderd door Rubens, waren verantwoordelijk voor veel Arabisch drukwerk in de Nederlanden. (Alle afb: Hamilton 2001)

مقامات الحريري

HARIRII

ELOQUENTIÆ ARABICÆ PRINCIPIS
TRES PRIORES CONSESSUS.
E CODICE MANUSCRIPTO

BIBLIOTHECÆ LUGDUNO-BATAVÆ
PRO SPECIMINE EMISSI,

A C

NOTIS ILLUSTRATI

A B

ALBERTO SCHULTENS.

ACADEMIA

dono: Clantj: Ault: orib

Bet: luno: bat: ae

accepte

Anno 1731

L: J:

Amgen

41

FRANEQUERÆ,

Ex Officina WIBII BLECK Bibliopolæ, 1731.

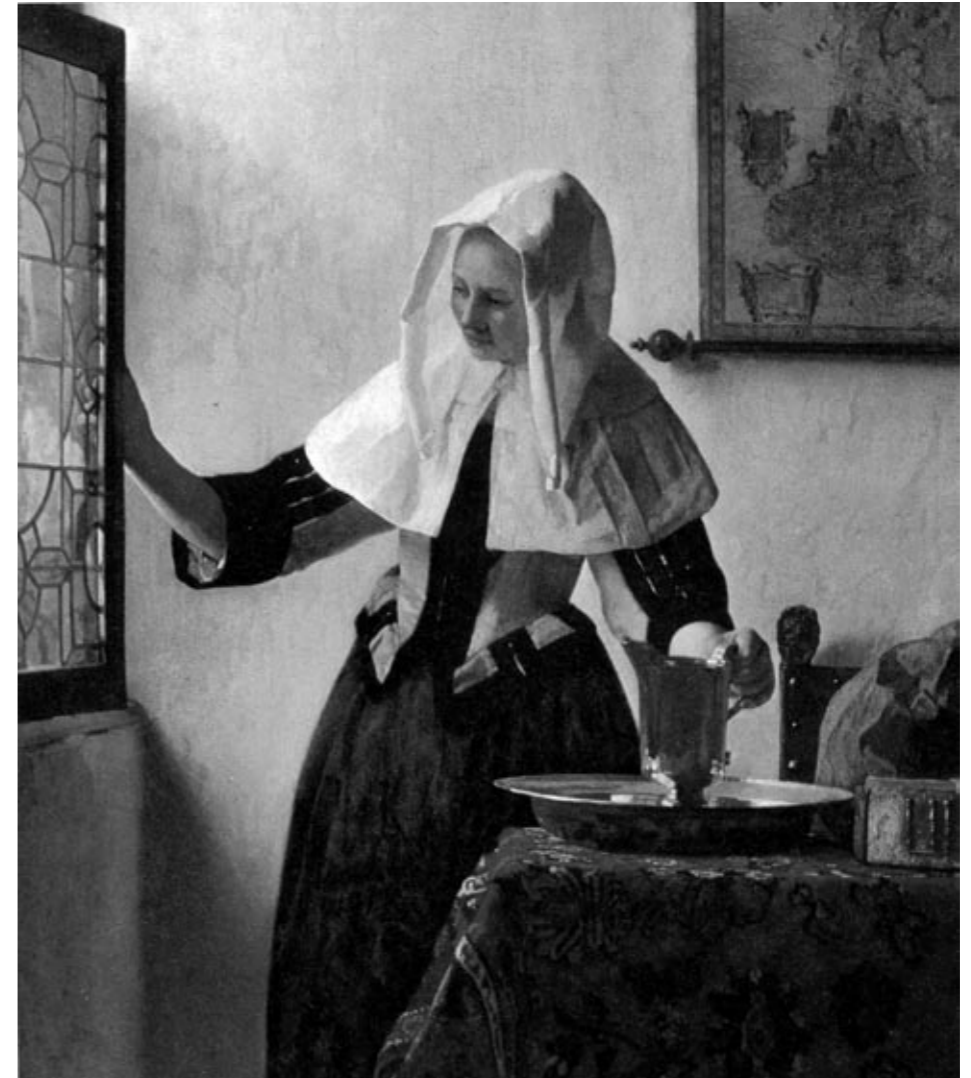

De bekende Nederlandse schrijver Bilderdijk (1756-1831) behoort tot de Europese denkers die in de Verlichtingsperiode grote waarde hechtten aan de Islam, zoals bijvoorbeeld ook de Duitse schrijver en wetenschapper Goethe. Zo schreef Bilderdijk: 'Mohammed was een werktuig in de hand der weldadige voorzienigheid en voorbereider des heils onder het heiden- en manicheeëndom. Neen, waarlijk, het islamisme is een weldaad, en zelfs is het, verbeeldde ik mij, kenbaar dat het het christendom bewaard heeft'. Bilderdijk droeg op zijn sterfbed, hier getekend door P. Velijn, een tulband als symbool van zijn grote liefde.

De *Maqamât li-Hariri*, uitgegeven door Albert Schultens in Franeker (Friesland) in 1731. De 'literaire bijeenkomsten' van de 12e eeuwse auteur Hariri werden beschouwd als hoogstaande literatuur. (Afb: Schaeps et al. 2005).

Literatuurlijst

- Amersfoort J en WJ van Asselt. *Liever Turks dan Paaps? De visies van Johannes Coccejus, Gisbertus Voetius en Adrianus Relandus op de Islam*. Boekencentrum Zoetermeer 1997
- Armstrong K. *Een geschiedenis van God: vierduizend jaar jodendom, christendom en islam*. Anthos, Baarn 1996
- Bonger H. *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volkertsz Coornhert*. Van Loghum, Arnhem 1954
- Brutel de la Rivière, dr. GJ: *Het leven van Hermannus Moded*. (Incl. een vertaling van diens Apologie). De Erven F. Bohn, Haarlem 1879
- Christensen T. *Gutenberg and the Koreans: Did East Asian Printing Traditions Influence the European Renaissance?* www.rightreading.com/printing/gutenberg.asia/gutenberg-asia-1-introduction.htm
- Fletcher RA. *The Cross and the Crescent: Christianity and Islam from Muhammad to the Reformation*. Viking/Penguin, New York 2003
- Fruytiers J. *Corte beschrijvinghe van de strenghe belegheringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stad Leyden in Hollandt*. Delft, 1577. UB Leiden.
- Graham M. *How Islam Created the Modern World*. Amana, Maryland 2006
- Grell OP en Scribner B (red). *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge/New York 1996
- Groenveld S en Leeuwenberg HLP. *De Unie van Utrecht; wording en werking van een verbond en een verbondsacte*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1979
- Groot AH de. *The Ottoman Empire and the Dutch Republic; a History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630*. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, Leiden/Istanbul 1978
- Hamilton A. *Arabische Cultuur en Ottomaanse Pracht in Antwerpens Gouden Eeuw*. Museum Plantin-Moretus, Antwerpen 2001. Dit boek moet bij het museum zelf worden besteld.
- Hayden RP. *The Inner World and the Outer World; a Biography of Sebastian Franck*. Peter Lang, New York 1994
- Hooft PC. *Nederlandsche historien, sedert de ooverdraght der heerschappye van Kaizar Karel den Vyfden, op Kooning Philips zynen zoon*. Amsterdam, Louys Elzevier, 1642. p. 374; Gebruikt exemplaar: UB Leiden; UBL 480 A3; online te raadplegen: www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/Bontius/HooftHistorien.html
- Kikkert JG. *Willem van Oranje*. Unieboek, Weesp 1983
- Kraemer JL. *Humanism in the Renaissance of Islam*. Brill Leiden 1986
- Makdisi G. *Scholasticism and Humanism in Classical Islam and the Christian West*. J Am Or Soc vol 109 no. 2 (apr-june 1989), p. 175-182. Digitaal opvraagbaar in universiteitsbibliotheken via JSTOR.
- Makowski S. *Diener Allahs in Europa: Denker und Dichter im Dialog mit dem Islam*. Benziger, Zürich/Düsseldorf 1997. Dit boek kan alleen worden besteld bij Duitse antiquariaten online zoals www.bauer-lammla.de
- Matar N. *Turks, Moors & Englishmen*; Columbia University Press New York 2000
- Matar N. *Islam in Britain 1558-1658*. Cambridge University Press New York 2004
- Meij JCA de. *De Watergeuzen; piraten en bevrijders*. Unieboek Bussum 1980
- More, Sir T. *Utopia*. W.W. Norton & Co. Inc. New York 1975
- Olin JC. *Erasmus, Utopia, and the Jesuits; Essays on the Outreach of Humanism*. Fordham University Press, New York 1994
- Parker G. *Spain and the Netherlands 1559-1659*. Fontana/Collins Glasgow 1979
- Philippa M. *Arabische woorden in het Nederlands*. Pantheon, Amsterdam 1989. Uitverkocht, maar aanwezig in de Universiteitsbibliotheek Leiden.
- Russell R. *The works of Geber*. Dutton & Co, New York 1928
- Schimmel A. *In de naam van God, de Erbarmen, de Barmhartige*. Meinema, Zoetermeer 1997
- Segesvary V. *L'Islam et la Reforme*. University Press of America, Oxford 1998
- Shah I. *The Sufis*, Doubleday & Co., New York 1964
- Sievernich G (red). *Europa und der Orient 800-1900*. Bertelsmann 1989
- Snelders S. *The Devil's Anarchy*. Autonomedia New York 2005
- Voogt G. *Constraint on Trial; Dirck Volkertsz Coornhert and Religious Freedom*. Truman State University Press, Kirksville 2000
- Watt WM. *The influence of Islam on Medieval Europe*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1972
- Wilson P. Lamborn: *Pirate Utopias; Moorish Corsairs & European Renegadoes*. Autonomedia New York 1995

Klederdracht van de 17e eeuw, geschilderd door Johannes Vermeer (MOMA, New York). De hoofddoek is mogelijk een invloed uit de islamitische wereld geweest.

Patroon geïnspireerd op Arabische kunst,
gemaakt door Peter Flötner in 1546.

Hazrat Mirza Masroor Ahmad^{aba}
Khalifatul Masih v, de vijfde opvolger
van de stichter van de Ahmadiyya Moslim
Gemeenschap, en de tegenwoordige
geestelijk leider (*khalifa*).

Na het overlijden van de Beloofde Messias^a
in 1908 werd Hazrat al-Haj Hakim
Nooruddin^{ra} zijn eerste kalief. Na diens
dood in 1914 werd hij opgevolgd door
Hazrat al-Haj Mirza Bashiruddin Mahmud
Ahmad^{ra}. Hij leidde de gemeenschap tot
1965. De derde opvolger was Hazrat Hafiz
Mirza Nasir Ahmad^{ra}. Hazrat Mirza Tahir
Ahmad werd op 10 juni 1982 gekozen tot
Khalifatul Masih iv. Onder zijn bezielende
leiding is de gemeenschap uitgegroeid tot
200 miljoen leden. Op 22 april 2003 werd
de vijfde en huidige *khalifa* benoemd. Hij ver-
vulde eerder taken in verschillende religieuze
functies, in het onderwijs, en werkte vanuit
zijn agrarische opleiding onder andere aan het
verbeteren van de landbouw in Afrika.

Vanuit een bescheiden begin, iets meer
dan 100 jaar geleden, is de gemeenschap
uitgegroeid tot een dynamische kracht in de
huidige wereld van de godsdienst.

Onze leden – mannen, vrouwen en
kinderen – hebben hun eigen organisaties
op afdelingsniveau naar leeftijdsgroep.
Ook draagt ieder lid een deel van zijn of
haar inkomsten bij aan de fondsen van de
gemeenschap voor het omvangrijke netwerk

van plaatselijke, landelijke en internationale
organisaties, zoals missies, educatieve instel-
lingen, ziekenhuizen, drukkerijen, litera-
tuur, bijeenkomsten, enz.

De Ahmadiyya Moslim Gemeenschap
verstrekt informatie over de Islam o.a. d.m.v.
tv-uitzendingen (MTA) en geeft publicaties
uit waaronder 54 vertalingen van de Heilige
Koran. Zij heeft vestigingen in
meer dan 175 landen.

In Nederland is de Ahmadiyya Moslim
Gemeenschap werkzaam sinds 1947, en
telt thans 12 regionale afdelingen. In 1955
werd door de gemeenschap in Den Haag de
eerste moskee van Nederland, de Mobarak
Moskee, geopend. De Nederlandse vertaling
van de Heilige Koran zag het licht in 1953.

Voor bezoek aan de moskee, individueel
of in groepen, informatie over de Islam, gra-
tis folders, literatuur, lezingen, etc., wordt u
verzocht contact op te nemen met de imam
van de Mobarak Moskee.

MTA Sinds 1994 zendt de televisiezender MTA
(Muslim Television Ahmadiyya International) 24 uur per
dag programma's uit in verschillende talen. MTA biedt
een alternatief voor de hedendaagse televisiezenders
en tracht educatieve programma's te verzorgen voor
zowel jong als oud. De technische details voor ont-
vangst van MTA in Nederland zijn als volgt:

Satelliet: Hotbird 4
Positie: 13 Graden Oost
Beam: Wide | Systeem: Digitaal
Videofrequentie: 10722 MHz
Polarisatie: Horizontaal
Video PID: 1004
Audio: Urdu: 1204, Engels: 1304, Arabisch: 1404,
Frans: 1504, Duits: 1604, Bengali: 1704.

Voor meer informatie: *MTA International*
P.O. Box 12926, | Londen SW18 4ZN UK
T: 0044- 2088 700922 | F: 0044- 2088 750249
E: info@mtaintl.org

Internet: www.alislam.org

Arabische, Perzische en Turkse woorden in het Nederlands

Onderstaande woordenlijst geeft een overzicht van woorden die in het Nederlands zijn opgenomen als gevolg van de culturele invloed van de Islam tijdens de Renaissance. Als niet anders aangegeven komen de woorden uit het Arabisch. De lijst is niet compleet en nog lang niet alle woorden zijn ontdekt en beschreven; vooral op het gebied van de leenwoorden is nog veel onderzoek nodig.

1234567890		١٢٣٤٥٦٧٨٩٠	Cijfers uit India, zie ook ‘algebra’.
abrikoos	<i>al-barqūq</i>	البرقوق	
adat	<i>‘āda</i>	عادة	‘Gewoonte’ (via Indonesië).
admiraal	<i>amīr al-bahr</i>	امير البحر	‘Bevelhebber ter zee’
albatros	<i>al-ghattās</i>	الغطاس	
alchemie	<i>al-kīmiā</i>	الكيمياء	
alcohol	<i>al-kohl</i>	الكحل	Antimoonpoeder
Alexandrië	<i>al-iskandariyya</i>	الاسكندرية	
Algarve	<i>al-gharb</i>	الغرب	‘Het westen’
algebra	<i>al-jabr wa l-muqābala</i>	الجبر و المقابلة	‘Vergelijking en vereenvoudiging’; titel van een boek van de wiskundige Al-Khwarizmī uit ca. 830. Zie ook ‘x’.
algoritme	<i>al-khwarizmī</i>	الخوارزمي	Naam van de wiskundige Al-Khwarizmī (780-850).
alhidade	<i>al-‘idhāda</i>	العضادة	Navigatie instrument.
alkali	<i>al-qalī</i>	القلي	As van zoutkruid (chemie).
alkoof	<i>al-qubba</i>	القبة	Koepel
Almagest	<i>al-majistī</i>	المجسطي	Boek van Ptolemus (Alexandrië 85-165 nChr.)
almagra	<i>al-maghra</i>	المغرة	Bruinrode oker.
almanak	<i>al-manākh</i>	المناخ	Astronomische tabel, kalender.
almucantarar	<i>al-muqantara</i>	المقنطرة	Cirkels parallel aan de horizon (sterrennavigatie).
amalgaam	<i>al-malgham</i>	الملغم	Weekmakende zalf.
amber	<i>‘anbar</i>	عنبر	
amulet	<i>hamā’il</i>	حمائل	
andijvie	<i>hindibā’</i>	هندباء	
anijl	<i>an-nīr</i>	النير	Donkerblauwe kleurstof.
aorta	<i>awarta</i>	اورتة	‘Bocht’ in het Hindi
arak	<i>‘araq</i>	عرق	Drank
arsenaal	<i>dār as-sinā’a</i>	دار الصناعة	‘Plaats van constructie’, ‘fabriek’ (scheepvaart).
arsenicum	<i>az-zarnīkh</i>	الزرنيخ	‘Goudachtig’ (uit Perzisch).
artisjok	<i>al-kharshūf</i>	الخرشوف	
assegai	<i>az-zaghāya</i>	الزغاية	
atlas	<i>atlas</i>	اطلس	‘Glad’, gebruikt voor zijde.
aubergine	<i>al-bāzinjān</i>	البانجان	
aval	<i>hawāla</i>	حوالة	Wisselborg
averij	<i>‘awariyya</i>	عوارية	‘Beschadiging’ (scheepvaart).
azimut	<i>as-sumūt</i>	اسموت	‘De wegen’ (sterrennavigatie).
azuur, lazuur	<i>lāzuward</i>	لازورد	Mijnen in Turkestan
babouche	<i>bābūj</i>	بابوج	Open schoentje (zie ‘pumps’).
baldakijn	<i>baghdādi</i>	بغدادى	‘Uit Baghdad’
balkon	<i>bālākhāneh</i>	بالا خانه	‘Hoog huis’ (Perzisch).
balsem	<i>balsam</i>	بلسم	
banaan	<i>banān</i>	بنان	‘Vinger’
bark	<i>bārja</i>	باجة	Een schip
barok	<i>burqah</i>	برقة	
bazaar	<i>bāzār</i>	بازار	
bef	<i>bafīa</i>	بفتة	Een soort katoen.
benzine	<i>labān jāwī</i>	لبان جاوي	Javaanse wierookhars (farmacie).
bernagie	<i>abū ‘araq</i>	ابو عرق	‘Vader van het zweet’; een drank.
bezoar	<i>bāzahr</i>	بازهر	‘Tegengif’ (farmacie).
bloes	<i>balūsī</i>	بلوسي	Stad in Egypte.

S T E R R E N
Er zijn ca. 200 sterren met Arabische namen. Enige voorbeelden: *Acrab* (de schorpioen), *Aldabaran* (de twee volgers van de Pleiaden), *Algol* (de kop van de geest), *Altair* (de vliegende arend), *Betelgeuze* (de hand van de tweeling), *Rigel* (de linkervoet van de tweeling), *Fomalhaut* (de mond van de vis) en *Regulus* (de voet van de leeuw).

boernoes	<i>burnūs</i>	برنوس	Lange capemantel.
boor, borax	<i>bauraq</i>	بورق	Boorwater (chemie).
bougie	<i>bujāya</i>	بجاية	Kaars uit de stad Bujaya.
bridgen	<i>baraza</i>	برز	
caravan	<i>karawān</i>	كروان	
cheque	<i>sakk</i>	صك	‘Document’
chiffon	<i>shiff</i>	شفة	‘Doorzichtig weefsel’
cijfer	<i>sifr</i>	صفر	‘Nul’
civet	<i>zabād</i>	زياد	Geurstof
dadel	<i>daqal</i>	دقل	Dadel van slechte kwaliteit.
damast	<i>dimashq</i>	دمشق	‘Damascus’ (stad in Syrie).
divan	<i>dīwān</i>	ديوان	Register, ambtsvertrek (uit Perzisch).
douane	<i>dīwān</i>	ديوان	Via betekenis ‘staatsraad’.
dor mifasol	<i>dad ra mim fa sad</i>	د ر م ف ص	Arabische letters gebruikt voor noten
dragoman	<i>tarjumān</i>	ترجمان	‘Tolk’
dragon	<i>tarkhūn</i>	ترخون	
drug	<i>dūrawā</i>	دورواء	
drummen	<i>taraba</i>	طرب	‘Zingen’ van de Troubadours.
elixir	<i>al-īksīr</i>	الاكسير	‘Steen der wijzen’. Uit het Grieks <i>ikserion</i> , ‘Wondpoeder’.
fanfare	<i>anfārah</i>	انفارة	‘Trompetten’
feloek	<i>falūka</i>	فلوكة	Een schip
fennek	<i>fanak</i>	فناك	Woestijnvos
gaas	<i>ghazza</i>	غزة	‘Gaza’ in Palestina
gala	<i>khal‘a</i>	خلعة	‘Eregewaad’
galanga	<i>khlanjān</i>	خلنجان	Kruidwortel
galant	<i>khal‘a</i>	خلعة	‘Eregewaad’
gamasche	<i>ghadāmisī</i>	غدامسي	Overschoenen, genoemd naar de stad Gadames in Libië.
gazelle	<i>ghazāl</i>	غزال	
gember	<i>zanjabīl</i>	زنجبيل	
Gibraltar	<i>jebel tāriq</i>	جبل طارق	‘De berg van Tariq’, de veroveraar van Spanje.
gips	<i>jibs</i>	جيس	
giraffe	<i>zarāfa</i>	زرافة	
gitaar	<i>qitāra</i>	قيتارة	
hasjiesj	<i>hashīsh</i>	حشيش	
jack	<i>shaqq</i>	شق	‘Pantserhemd’
japon	<i>jubba</i>	جبة	Lang wollen gewaad.
jasmijn	<i>yasmīn</i>	يسمين	
jumper	<i>jubba</i>	جبة	Lang wollen gewaad.
jupe	<i>jubba</i>	جبة	Idem.
kabaai	<i>qabā’</i>	قباء	Overkleed met lange mouwen, via Indonesië.
kabel	<i>habl</i>	حبل	‘Ankertouw’
kaffer	<i>kāfir</i>	كافر	‘Ongelovige’
kaftan	<i>khaftān</i>	خفطان	Kledingstuk
kalebas	<i>qar‘a</i>	قرعة	
kalefateren	<i>qallaḥa</i>	قلف	‘Teren’ (van een schip).
kaliber	<i>qālib</i>	قالب	‘Vorm, model’
kalium	<i>al-qalī</i>	القلي	As van zoutkruid.
kameel	<i>jamal</i>	جمال	
kamfer	<i>kāfir</i>	كافور	
kamizool	<i>qamīs</i>	قميس	‘Hemd’
kanaal	<i>qanāt</i>	قنات	Perzisch bevoeiingssysteem
kandij	<i>qand</i>	قند	Ingedikt sap van suikerriet.
kappertje	<i>kabar</i>	كبر	
karaat	<i>qīrāt</i>	قيراط	Gewichtsmaat (0,195 g.) Ook lengte- en inhoudsmaat.
karaf	<i>gharrāfa</i>	غرافة	
karavaan	<i>karawān</i>	كروان	

U I T D R U K K I N G E N
De uitdrukking ‘olala!’ komt van *yā Allah!*. De Vlaamse uitdrukking ‘als God het belijft’ is via het Spaanse ‘si Dios quiere’ afkomstig van *inshā’ Allah*.

karmozijn	<i>qirm-e zībā</i>	قرم زيبا	'Mooi insect', waaruit rode kleurstof werd gewonnen (Perzisch).	riem	<i>rizma</i>	رزمة	'Bundel': pakket van 480 vel papier.
karwij	<i>karāwiyā</i>	كراويا	Een kruid	rijst	<i>ruzz</i>	رز	'Levensonderhoud'
kat	<i>qāt</i>	قات	Verdovend middel	risico	<i>rizq</i>	رزق	'Reis'
katoen	<i>qutn</i>	قطن		safari	<i>safarī</i>	سفري	
kazemat	<i>khusūma</i>	خصوصمة		saffier	<i>safīr</i>	صفيير	
kief	<i>kaif</i>	كيف	'Aangename toestand'; verdovend middel.	saffraan	<i>za 'farān</i>	زعفران	'Krokus'; stuifmeel wordt gebruikt als kruid en geneesmiddel.
kiosk	<i>kūshk</i>	كوشك	'Paviljoen' (Turks).	salep	<i>sahlab</i>	سحلب	Drank bereid uit orchidee (farmacie).
koepel	<i>qubba</i>	قبّة		samoem	<i>samūm</i>	سموم	
koffer	<i>quffā</i>	قفة		sandaal	<i>sandal</i>	صندل	Indiase houtsoort
koffie	<i>qahwa</i>	قهوة		sandelhout	<i>sandal</i>	صندل	Idem.
komijn	<i>kammūn</i>	كمون		satijn	<i>atlas zaytūnī</i>	اطلس زيتوني	'Gladde stof uit Tzu t'ing (in China)'. 'De koning is dood'.
krokus	<i>kurkum</i>	كركم		schaakmat	<i>as-shāh māt</i>	الشاه مات	Met kermes en cochenille geveerd rood kleed.
kurk	<i>al-qurq</i>	القرق		scharlaken	<i>siqillāt</i>	سقلات	Purgerend middel.
kwintaal	<i>qintār</i>	قنطار	100 kilogram	seneblad	<i>sanā'</i>	سنا	Zaadjes uit Afrika.
lak	<i>lakk</i>	لكّ	'Honderdduizend' insecten nodig voor de verf (uit het Hindi).	sesam	<i>simsim</i>	سمسم	'In Naam van Allah, de Barmhartige, de Genadevolle'.
laudanum	<i>lādan</i>	لادن	Verdovend middel (farmacie).	simsalebim	<i>bismi llāhi r-rahmāni r-rahīm</i>	الرحمان الرحيم	
lelie	<i>lāleh</i>	لاله	'Tulp' (Perzisch).	sinus	<i>jaib</i>	جيب	'vouw' (van Hindi jya)
lila	<i>līlāk</i>	ليلك	'Sering' (bloem)	sirocco	<i>sharqī</i>	شرقي	'Oostenwind'
limoen	<i>līmūn</i>	ليمون		siroop	<i>sharāb</i>	شراب	'Drank'
limonade	<i>līmūn</i>	ليمون		sjorren	<i>jarra</i>	جرّ	'Trekken', 'voortslepen'.
luit	<i>al-'ūd</i>	العود		soda	<i>suwwād</i>	سواد	'Sodakruid'
macaber	<i>maqābir</i>	مقابر	'Graven'	soebatten	<i>suhba</i>	صحبة	'Vriendschap' (via Indonesië).
macrame	<i>miqram</i>	مقرم	'Gordijn, spreij'	sofa	<i>suffā</i>	صفة	Bankje of kussen
magazijn	<i>makhāzin</i>	مخازن	'Opslagplaats'	sorbet	<i>sharba</i>	شربة	'Drankje'
magazine	<i>makhāzin</i>	مخازن		spinazie	<i>isbinākh</i>	اسبناخ	
mandoline	<i>tunbūr</i>	طنبور		stroop	<i>sharāb</i>	شراب	'Drank'
marsepijn	<i>mausabān</i>	موثبان	'Zittende figuur' (op Byzantijnse munt), later Italiaans snoepgoed.	suiker	<i>sukkar</i>	سكر	
mascara	<i>maskhara</i>	مسخرة	'Maskara'	tabberd	<i>'attābī</i>	عتابي	Gekleurde stof uit Attabiya, bij Baghdad.
masker	<i>maskhara</i>	مسخرة	Idem.	talisman	<i>tilasm</i>	طلسم	
masseren	<i>massa</i>	مّس	'Hij stierf'.	talk	<i>talq</i>	طلق	'Medicijn'
matador	<i>māta</i>	مات	'Waar men iets neerlegt' (kleed om op te zitten).	tamarinde	<i>tamr hindī</i>	تمر هندي	'Dadel uit India'
matras	<i>matrah</i>	مطرة		tamboerijn	<i>tunbūr</i>	طنبور	
mirre	<i>murr</i>	مرّ		tarief	<i>ta 'rīf</i>	تعريف	'Aankondiging'
moesson	<i>mausim</i>	موسم	'Seizoen'	tarok	<i>tark</i>	ترك	
mohair	<i>mukhayyar</i>	مخير	'Uitstekend'	tennis	<i>tinnis</i>	طنس	Zie ook 'racket'.
mokka	<i>mukhā</i>	مخا	Een stad.	timbaal	<i>tunbūr</i>	طنبور	
moussaka	<i>musaqqa</i>	مسقة	Grieks gerecht met Arabische naam.	Trafalgar	<i>taraf al-ghār</i>	طرف الغار	'Lege kaap'
mousseline	<i>mausilī</i>	موصلي	Stof uit de stad Mosoel.	Troubadour	<i>tarrāb</i>	طراب	'Zanger'
mulat	<i>muwallad</i>	مولد	'Erbij horen': status van een halfbloed baby.	tulp	<i>dulband</i>	دلبند	'Tulband'; uit Perzisch via het Turks.
mummie	<i>mūmiyā'</i>	مومياء	'Was'	tyfoon	<i>tūfān</i>	طوفان	'Wervelstorm'
muts	<i>al-mustaqa</i>	المستقة	'Wijde mantel', via functie van capuchon.	veterinair	<i>al-baytar</i>	البيتر	Naam van moslim dierenarts geb. 1248
musk	<i>muskh</i>	مسخ	(Perzisch)	vizier	<i>wazīr</i>	وزير	'Minister'
nadir	<i>nazīru s-samt</i>	نظير السمّت	'Tegenover het zenit gelegen' (Astronomie).	watten	<i>batāna</i>	بطانة	'Voering'
natrium	<i>natrūn</i>	نطرون	Alkalimetaal; uit de Griekse naam 'nitron' (Chemie).	x	<i>shai'</i>	شيء	'Iets' (wiskunde).
natronloog	<i>natrūn</i>	نطرون	Idem.	zenit	<i>samt ar-rā's</i>	سمت الرأس	'De richting van het hoofd' (Astronomie).
oase	<i>wāha</i>	واحة	'Verblijfplaats'	zero	<i>sifr</i>	صفر	'Leeg'; Arabische naam voor 'nul'.
oranje	<i>nāranj</i>	نارنج	'Sinaasappel', uit Sanskriet in het Arabisch gekomen.				
Percival	<i>fāris ul-fāl</i>	فارس الفال	'Ruiter van het geluk'.				
pumps	<i>pāpūsh</i>	پاپوش	Open schoentje (Perzisch).				
papegaai	<i>babbaghā</i>	بيغاء	Klanknabootsing				
piekeren	<i>fakara</i>	فكر	'Denken'				
racket	<i>rāha</i>	راحة	Handpalm				
ranja	<i>nāranj</i>	نارنج	'Sinaasappel', uit Sanskriet in het Arabisch gekomen.				
razzia	<i>ghāziyya</i>	غازية	'Inval'				
realgar	<i>rahj al-ghār</i>	رهج الغار	'Poeder uit de mijn'; muizengif (rood zwavelarsenicum).				
rebab	<i>rabāb</i>	رباب	Voorloper van de viool.				

LEENWOORDEN

Doctor komt van *mudarris* en professor van *mufṭī*. Anatomische termen als pia en dura mater, amygdala, clavicula en retina werden ontleend aan het Arabisch. 'Intentio' in de katholieke theologie komt van *niyyat*. 'Onbewogen Beweger' in de filosofie komt van *al-muharraḡ al-awwal*.

BRONNEN

Philippa M. *Arabishe woorden in het Nederlands*. Pantheon Amsterdam 1989 (te verkrijgen in u.b. Leiden).
Watt WM. *The influence of Islam on Medieval Europe*. Edinburgh University Press 1972.
Makdisi G. *Humanism and Scholasticism in Classical Islam and the Christian West*. J Am Or Soc apr-jun 1989; p. 175-182 (Digitaal te raadplegen in universiteitsbibliotheken via JSTOR)
www.syriatoday.ca/salloum-arab-lan.htm
www.artarabe.net/artarabe/content/view/44/92/
www.etymonline.com

al-islam leert:

- gelijkheid van alle mensen
- geen dwang in de godsdienst
- eerbied voor alle profeten
- universele broederschap
- geen zonde als erfenis
- de onmetelijke liefde en genade van God
- de Beloofde Messias is gekomen